5.

Снабдевање бригаде

Немачки окупатор и домаћи издајници, у зимској офанзиви која је трајала цео децембар 1943. године, развили су снажна дејства против јединица Народноослободилачке војске у Санџаку. На територији којом је овладао непријатељ, народ је претрпео велике жртве и страдања. Већи део становништва се, и поред велике хладноће, склањао у планине, пећине, кањоне река.

Као и у ранијим офанзивама непријатељ је побио многе становнике које је затекао у својим домовима, попалио на десетине села и уништио ионако оскудна материјална добра. Иза себе свуда је оставио пустош. Дакле у врло неподобним условима следило је формирање 4. Санџачке НОУ бригаде.

Снабдевање храном, одећом и обућом био је један од најтежих задатака снабдевачких органа. Утолико пре што у прво време бригада није имала формацијски орган за снабдевање и санитетско збрињавање. У материјалном обезбеђењу бригада се ослањала на позадинске војно-територијалне органе. То се неповољно одражавало на обезбеђење јединица.

Од позадинских органа у бригади су били: интендант и заменик интенданта бригаде, интенданти батаљона и санитетски референти у бригади и батаљонима, са потребним бројем људства и преносних средстава. По потреби, интендантуре батаљона су ојачаване са борцима и средствима. У четама су били економи. Њихова дужност је била да на својој територији обезбеђују материјалне потребе за војску, на начин како је прописан од стране интендантуре јединице на чијој се територији налазила дотична команда. Треба истаћи да су саме јединице предузимале мере сопственог материјалног обезбеђења. За тадашње услове то је веома добро функционисало.

Интендантска служба била је задужена и за снабдевање и одржавање техничке опреме. Средином 1944. године из надлежности интендантске службе издвојено је снабдевање наоружањем и муницијом, мада су многе интендантуре и даље обављале ове послове у недостатку органа техничке службе.

Брига за рањенике била је брига свих, од команданта до последњег борца. Она се испољавала у преношењу, лечењу, смештају, исхрани, транспорту и обезбеђењу што повољнијих услова лечења.

При формирању бригаде њено снабдевање било је ослоњено на Команду подручја, команде места и народноослободилачке одборе. Ови органи требали су да се брину о снабдевању јединица, збрињавању рањеника и болесника, мобилизацији нових бораца, одржавању реда и безбедности на слободној територији, као и онемогућавања

шпијунаже и диверзаната. Због тога у бригади органи за снабдевање нису били оспособљени за самостално обезбеђивање јединица. Офанзивна дејства брзо су следила.

Наравно, исхрана људства је била болна тачка. Поред осталог и због тога што су борбе вођене на релативно малом и крајње пасивном простору, на коме су раније и у то време и наше, релативно бројне јединице, изводиле борбена дејства. Храна не само да је била једнолична, него је често није ни било. Хлеб је прављен од брашна које се добијало од сувих крушака, а најчешће је коришћен јечмени и зобни качамак. Оскудевало се у одећп обући, санитетском и другом материјалу. Температура се понекад спуштала и до минус 30 степени. Морало се бринути да не дође до смрзавања. Патролама и стражарима, према могућностима, обезбеђивани су шињели и топла одећа. Поред тога, сваком борцу је објашњавано како да се понаша у условима сурове хладноће и спречи смрзавање појединих делова тела. Превентивне мере су доприносиле да се борбени строј бригаде не прореди.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 96
22-^111-1944

ШТАБУ III, IV, V И VIII БРИГАДЕ ОВЕ ДИВИЗИ.ТЕ[1]

У току 21 и 22 ов. мј. непријатељ је мањим дијеловима избио у Нову Варош а са око 7 тенкова и 50 камиона на Бистрицу, гдје врши оправку моста на комуникацији Пријепоље — Прибој. Даље намјере непријатеља нису нам тачно познате.

Наша дивизија ће се у току 22/23 и 23 т. мј. пребацити са двјема бригадама на просторију Јабланица — Увац, а двије бригаде ће остати на просторији између комуникације Бистрица — Кокин Брод и Увац.[a]

I дивизија ће се у току 23 ов. мј. пребацити на просторију Борова Глава — Доброселица, 24 т. мј. ће вјероватно напасти на положаје Палисад — Чајетина и вршиће даље операције у правцу пруге Шарган — Ужице.

НАРЕЂУЈЕМО:

— VIII црногорска бригада ће у току ноћи извршити прелаз Увца, очистити просторију Штрпци — Бијела Брда и у току 23 т. мј. до подне смјестиће се на просторији Цигла (к. 918) — Шанац — Брезо-

Снабдевање бригаде у току првих месеци 1944. године било је повезано са великим тешкоћама. Руководство бригаде је предузимало и партијско-политичке мере објашњавања за ублажавања тешкоћа у снабдевању храном, одећом и обућом, збрињавању болесних и рањених. Велике бриге снабдевачима представљао је недостатак одеће, а нарочито обуће. У одевању бораца је владало велико шаренило. Коришћени су одевни предмети домаће израде, одећа заплењена од окупатора, односно одећа добијена од савезника. Од обуће најчешће су коришћени опанци од коже, који нису довољно штитили од хладноће и смрзавања. Посебан проблем је био помањкање муниције за јединице, јер, ратни плен је био, дуже време, једини извор снабдевања муницијом и наоружањем.

У тој суровој ратној ситуацији оскудевало се углавном у свему. Народ је одвајао од себе да би својим борцима што више помогао. То је био израз поверења у њихове снаге и свести да се, и у крајње неповољним условима, може водити успешна борба против сваког непријатеља.

Јединице бригаде су морали да воде рачуна и о народу, о његовим нужним потребама. Владала је висока одговорност за начин ко-

вац — Голеш (к. 1014). Затварање и извиђање правац Прибој — Вишеград и обратно. Рушиће комуникацију жел. станица Увац — Вишеград. Извидиће и испитати снаге непријатеља на сектору Добрун — Вардиште и Мокра Гора.

— III санџачка бригада ће у току 23 т. мј. до 12 часова избити на просторију Горња Јабланица •—• Лиска — Доња Јабланица. Ухватиће везу са VIII бригадом и десно са I дивизијом.[3] Извиђаће и испитати непријатеља правцем Семегњево и на сектору Вардиште — Мокра Гора. Командант дивизије ће се кретати са III бригадом и Штаб III бригаде ће га извјестити о тачном времену када ће они кренути са садањег мјеста.[4]

— IV санџачка бригада ће се по пријему наређења смјестити на просторији Китоња — Козомор — Каменица — Вранеша, са задатком затварања правца од комуникације Бистрица — Кокин Брод и извиђања у правцу Бање.

— V санџачка бригада заједно са дивизијском болницом смјестиће се на просторију Радоиња, по пријему наређења.

— У случају напада на сектор IV бригаде, она ће се повлачити под јачим притиском у правцу Радоиње смјештајући се према ситуацији на просторији сјеверно од Увца — Сеништа — Негбина, затварајући правац од Кокина Брода.

Штаб IV бригаде ће узети под команду дивизиску извиђачку чету и свој извиђачки вод којима ће организовати извиђање у правцу комуникације Прибој — Кокин Брод.

ришћења материјалних извора. Из тога су произилазиле обавезе и права снабдевачких органа. На истој територији, у истом временском периоду, коришћењем месних извора могао је да руководи само један снабдевачки орган. Зависно од економске моћи територије, интендант је користио месне изворе утврђеним редом.

Материјално збрињавање јединица захтевало је и много храбрости, умешности и организаторских способности. Њен основни допринос у снабдевању јединица бригаде дали су интенданти и економи. Међу овим треба истаћи Мухарема Тирака, Момчила Бојовића, Радисава Зечевића, Данила Зековића, Асима Међедовића, Уроша Свркоту, Милана Каровића, Радомира Ћоловића, Јокана Смоловића и друге. Они су веома предано и зналачки обављали своје дужности. Сналажљивост ових другова народ је и у песмама опевао. Они су први устајали, а последњи легали.

Смајо Твртковић

— Политички комесар и начелник Штаба дивизије ће у току 23. до подне доћи у Радоињу, гдје ће се и задржати са IV и V бригадом. Штаб IV бригаде нека дође такођер у Радоињу, гдје ће ухватити везу са комесаром и начелником ове дивизије.

— Командант дивизије ће одржавати везу са комесаром дивизије помоћу радио-станице IV бригаде. Везу ћемо одржавати што чешће и уговарати је према потреби.

— Хируршка екипа нека се креће са IV санџачком бригадом.

— Пионирско одјељење прикључиће се III санџачкој бригади.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар
п.пуковник,
Мило Јовићевић

Командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

Начелник — п.пуковник,
Раде В. Кнежевић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 38—3, к. 1253.

[2] Према наређењу Штаба дивизије, документ у архиви ВИИ под рег. бр. 37/3, к. 1253, јединице су се пребациле 21/22 августа на десну страну Лима између Бистрице и Прибоја.

[3] О дејствима ове дивизије на Златибору и према Ужицу види књ. 11, док. бр. 28, 43. 53 и 66 .

[4] Види док. бр. 239.

Извесићу кад мина падне у казан

Крајем фебруара 1945. водиле су се борбе за ослобођење Горажда. Вече. У село Бањке, кухиња 2. чете, 5. батаљона, IV. санџачке бригаде. Чета на положају, поред Дрине, на путу Горажде — Фоча, у непосредној близини првих кућа у Гораждy. Младеновић Борисав — Бора, економ чете, саопштио је куварима устајање у један час после поноћи. Храна за борце на положају морала се разделити пре свануће. У току дана кретање је врло опасно. Чета је изложена непријатељским снајперима.

У један час по поноћи вода се загревала да би се скувао качамак. Густ дим уздизао се из оџаклије. Немачка посада бацача га је приметила. Отпочела је жестоко да туче терен око кухиње. На руку им је ишла ведра ноћ и месечина. Кувари су се узнемирили. Брашно је већ било стављено у казан. Ватра је морала и даље да се ложи. Ситуација је била врло тешка. Немци су упорно тукли око зграде. Устао сам и ја. Економ Бора је био поред кувара. У једном тренутку кувари су почели да се колебају и удаљују од казана. Претила је опасност да качамак изгори, да борци на положају остану без хране. Бора, економ чете, стао је на излазна врата кухиње. Репетирао је карабин и строго наредио куварима да кувају качамак. ,,Кад мина падне у казан известићу командира чете и борце да је и качамак погинуо" рекао је.

Када је ватра утихнула и нестало дима, престала је и паљба немачких бацача. Вероватно су мислили да су погодили циљ. Качамак је подељен на два дела, у два шаторска крила, повезан и припремљен за утовар на кобилу. Божа, кувар, био је коњоводац. Пошао је у шталу по кобилу. Вратир се и кроз плач рекао економу да је мина пала у шталу И убила кобилу. Бора му је рекао: „Ајде не слини, кад би наши другови, после сваке борбе плакали, од победе не би било ништа. Качамак подели на четири дела. Сваки кувар на раме по један део — правац за мном, ускоро свиће". До тада сам завидео куварима. Тада сам схватио да је њима много теже и да могу погинути и као кувари.

Никола Живковић,
(2. чета 5. батаљона)

Јечмени хлеб

У првој половини јануара 1944. године прва чета 1. бат. 4. санџачке бригаде налазила се у селу Орљи, као предстража батаљона који је био у селу Трновицама. Село је било јако сиромашно, а давало је храну за наше борце. Тако смо неколико дана, узастопно, јели само овсену супу (скроб), без хлеба и соли. Жито је било крупно самлевено. Морали смо цедити кроз зубе крупне мекиње овса. Није било услова да се храна побољша.

У селима Глисница и Брвеница налазили су се четници. Делила нас је р. Ћехотина.

Нову православну 1944. годину четници су богато славили. Храну су пљачкали од народа, добијали су и сва потребна средства и од Немаца, који су се налазили у Пљевљима.

Истог дана дознали смо да се у Брвеници, у воденици Милоша Чоловића, међу веће количине жита за четнике. Радојица Лаковић и ја договорили смо се да у току ноћи пођемо тамо по брашно, без знања јединице и командира чете Милована Чавића.

Пошли смо код Милана Гардовића, из Орље, да нам обезбеди товарне коње. Рекао нам је да у селу имају само два коња. Договорили смо се где да нас чека и да о томе не говори никоме.

Кад је пала ноћ изашли смо из куће у којој је била смештена чета. Стражару смо рекли да идемо у патролу. На изласку из села чекао нас је Милан Гардовић са осамареним коњима. Узјахали смо их и кренули пут Брвенице.

Био је велики снег. Изван пута се није могло ићи, на делу пута према р. Ћехотини пртина је била слаба, јер су мештани ретко прелаизили са једне на другу страну воде. Коњи су тонули у снег. Морали смо наставити пут пешице.

Ноћ је била јако хладна и видна. Било је ведро, месец је сијао. Да су четници обраћали пажњу на овај пут сигурно би нас приметили и са удаљености преко 500 метара. Међутим, није их било. Повукли су се дубље у село ради прославе. То смо и претпостављали. Нису се вратили у овај рејон ни наредне ноћи.

Доласком на р. Ћехотину опет смо узјахали коње. Воду, која није била дубока, прешли смо на сеоском газу. Према воденици, дуж косе, водила нас је добра пртина. Пушке смо држали у руци, спуштене поред самара на коњима. Због тешког пута путовали смо скоро сат времена.

Воденица Милоша Чоловића налазила се на једном потоку, изван насеља, на десној обали р. Ћехотине, удаљена од ње 300 до 400 метара. Његова кућа била је нешто даље, испод брда Чабар.

Кад смо стигли до воденице Лаковић је држао коње и остао на стражи. Ја сам пошао у воденицу. Он није могао, јер га је воденичар познавао.

Пришао сам до врата воденице са отшрафљеном бомбом и кратко ослушнуо. Чуо се само жубор воде и уједначено лупкање чекетала на воденици. Погледао сам кроз шупљину дрвених врата и видео воденичара како лежи поред добро наложене ватре. Четника није било унутра. Због петокраке скинуо сам титовку и ставио у џеп, да воденичар не би знао да смо партизани. Куцнуо сам неколико пута на врата. Воденичар их је отворио видно узнемирен.

— Има ли кога унутра? — питао сам.

—- Нема — одговорио је.

— Да ли је самлевено жито? Послао нас је командант да терамо — наставио сам причу не дајући му времена да размишља.

— Није све, — рече.

— Дај за сада — кажем — да натоваримо два коња која смо довели.

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Пов. бр. 62
29 јуна 1944

ШТАБУ III И IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ

1. Задњих дана је непријатељ на сектору Пријепоље — Пљевља неактиван. Главне непријатељске снаге дејствују јаче на сектору Бијело Поље, гдје се воде жестоке борбе.

2. Ноћу 29/30 т.мј. јединице V Дивизије извршиће напад на сектору Јабука — Коловрат — Миоска, док ће наетојати са двама батаљонима да дејствују на десној обали Лима код Ивања.

3. III Санџачка бригада ће вечерас са два батаљона извршити напад на сектору Сељашница — Пријепоље, настојећи да непријатељу зада што више удараца, ангажујући та два батаљона у жешћу борбу.

Са остала два батаљона држаће садање положаје. Засједе на цести Пријепоље — Прибој морају увијек бити.

Штаб III Бригаде најхитније ће детаљно испитати и прикупити податке о непријатељу на десној обали Лима на сектору Пријепоље — Бистрица. Ти подаци морају бити тачни: које положаје непријатељ држи поименично, које су ту непријатељске снаге и наоружање. Понаособ подаци о самој Бистрици и мосту код Бистрице. Савесно и детаљно испитати газове на Лиму на одговарајућем сектору. Тачно на-

Воденичар није посумњао у ову причу. Узео сам коње и привео их пред воденицу. Вредно је товарио брашно. Придржавао сам вреће да се не преврну са самаром док их је он везивао.

На крају, захвалих му се на услузи за утоварено брашно. Остао је стојећи пред воденицом, зачуђен због моје захвалности. Знао је, сигурно, да би четници у овакој прилици псовали и викали. Не би се захваљивали.

Били смо опрезни приликом повратка до јединице. Нисмо имали проблема.

Кад смо стигли у чету чекао нас је будан командир чете Чавић. Бринуо је што смо се дуго задржали у патроли.

Радосни због успеха, испричали смо му где смо били. Био је љут, али нас није грдио. Наредио је да се брашно отера у Трновице и преда интенданту батаљона, да би се умесио хлеб. Тражили смо да један товар остане за чету, а други, да отерамо батаљону. Није се сложио. Одредили смо два друга који су одмах пошли у Трновице.

Већ сутрадан, за ручак, добили смо врућ јечмен хлеб. За све борце била је то права посластица.

значити колико је дубок Лим на појединим газовима, односно мјестима гдје је сада најплићи.

За сада не вршити пребацивање ниједнога батаљона преко Лима.

4. IV Санџачка бригада ће испитати детаљно сектор од Бистрице до Рудога закључно: прикупити податке о непријатељу на томе сектору, као и о газовима на сектору Бистрица — Прибој посебно и Прибој — Рудо посебно. Такође навести тачно колико је Лим дубок на најплићим мјестима и на којим.

Штаб IV Бригаде ће ставити одмах на расположење начелнику Интендантуре ове дивизије, односно његовим органима, један батаљон за прикупљање жита.

5. Штаб III и IV Бригаде ће податке тражене под тачком 3) и 4) најхитније доставити овоме Штабу, као и своје мишљење на којим мјестима је најзгодније извршити прелаз преко Лима, односно којим прелазом би јединице најзгодније могле да дејствују непријатељу у леђа, који се налази на десној обали Лима.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политички комесар,
Мило Јовићевић

Командант, п.пуковник,
Жарко С. **Видовић**

(М. П.)

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 16—3, к. 1253.

Кад је тог дана и команда батаљона добила за ручак леп, јечмен хлеб, командант батаљона Владо Лечић се интересовао одакле је брашно. Знао је да на нашем терену има само овсеног брашна. Интендант батаљона, Радисав Зечевић, рекао му је да је брашно запленила прва чета и послала батаљону. Командант батаљона је тражио од командира прве чете објашњење где и како је брашно заплењено.

Командир чете послао је мене у штаб батаљона да објасним како смо га запленили.

Отишао сам у штаб батаљона нерасположен. Више због пешачења од Орље до Трновице (био сам уморан од пута претходне ноћи), него због самовољног одласка у Брвеницу.

Штаб батаљона био је на окупу. Јавио сам се. Пошто ми је понуђено да седнем, испричао сам целу причу. На крају сам рекао да више нисмо могли јести само овсену супу.

Разумни командант Лечић је тихим гласом рекао: „Нисте то смели чинити. Отишли сте сами. Могли сте погинути."

То смо поштовали до краја рата.

Б. Зечевић

На Мишјаку и код Ивањице

Као борац 1. чете 4. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде први борбени окршај доживео сам на брду Мишјак код Горажда. У тој борби био сам рањен. Пре напада, партизански курири Славко Ћирић и Жика Соколовић донели су нам наређење да кренемо у напад на немачке бункере, који су се налазили на брду Мишјак. Маријан Ковачевић, који је био командант нашег батаљона, прикупио је батаљон. Затим је стао на чело стрељачког строја и повео нас према Мишјаку. Био је велики мраз и доста дубок снег. Опрезно смо се приближавали брду, очекујући да нас сваког часа Немци нападну. Међутим, попели смо се на врх брда, а од Немаца ни трага.

Када на овом брдашцу нисмо приметили Немце, наређено нам је да се вратимо назад. Вратили смо се и у подножју, знатно више удесно, поново се распоредили у стрелце. Пели смо се уз брдо. Наједном, нашли смо се непосредно испод једног немачког бункера. Застали смо. Затим је издато наређење да се на тој линији укопамо. Снег је био, чини ми се, већи од метра. Укопавали смо се али до земље нисмо дошли. Направили смо само дубоке заклоне.

У то време био сам помоћник митраљесца. Митраљезац је био Гаврило Марковић, из околине Крушевца. Други помоћник био је неки Босанац, чијег се имена не сећам. Када смо се нашли испод бункера завладала је мртва тишина. Но, убрзо Немци су нас приметили. Изненада, над нашим главама почеше да зврје и лете светлећи меци. Меци су нас пребацивали. Подвукли смо се испод бункера. Али сви нису тако добро подишли под немачке бункере. Са више страна чуло се јаукање и повици. „Јао моја нога; јао моја рука!" Одједном сам осетио неку топлину у нози. Митраљезац ми је наредио да се рокирам више удесно. Док смо се померали Босанац, други помоћник је погинуо. Пре пребацивања подигао је главу, па га је метак закачио. Покушао сам да пређем до њега, али нешто ме је лупило по глави. Пао сам у снег. Тада су ми пришли у помоћ Жика Голубовић и Ђока Петровић, болничари наше чете. Ухватили су ме за ногу и одвукли даље од бункера. Сишли смо у подножје. Ту су ме превили. Један ме је водник питао: „Друже, да ли знаш где треба да идеш даље?" Одговорих да не знам. Један борац из околине Пирота понудио се да ми буде пратилац. Пођосмо према позадини.

Убрзо стигли смо у једну увалу. Тамо се налазило превијалиште. Ту су биле две болничарке, Милка и Ружа. Стали смо да се одморимо. Нога ми је још увек била топла. Нисам знао о чему се ради. Више сам мислио на повреду главе. Након превијања главе болничарке ми рекоше да рана није опасна, да сам лакше рањен, да могу да пођем у

правцу бригадног превијалишта. Међутим, кад сам покушао да устанем осетио сам јаке болове у нози. Рекао сам то болничаркама. Погледале су ногу и виделе да сам рањен. Покушале су да ме превију. Нису могле да ми скину опанке. Исекле су их заједно са чарапама.

После превијања ноге другови направише носила. Ставише ме на њих. Једва су ме носили, више пута спуштали на снег и одмарали се. Било је још рањеника. Неки су се кретали, а друге су носили. Тако дођосмо до реке Дрине. Ту је умро један рањеник. Имао је велику рану на грудима. Нисмо могли одмах да пређемо реку. Немци су тукли са свих страна. Чекали смо да падне ноћ. Најзад смо прешли преко Дрине. Мене и још неке рањенике ставили су на санке. Тако сам стигао у Пљевља, у партизанску болницу. Мој батаљон је оетао да води борбе на Дрини.

У болници су нас лепо пазили и настојали да нас што пре оспособе, како бисмо се вратили на фронт. Када сам мало прездравио кренуо сам на положај. У јединицу сам стигао када је већ водила борбе испред Сарајева. Ту су нам највећу опасност представљали оклопни возови. Ипак, нису нас могли зауставити у надирању према Сарајеву.

*

Још један догађај ми је остао дубоко у сећању. Било је то код Ивањице. Тада сам се налазио на лечењу у болници у Ивањици. Био сам залечен. Требало је да се придружим мојој чети. У то време она се налазила на једном брду изнад Ивањице. Предвече су ми дали неке цокуле и наредили да пођем у чету. Кренуо сам горе, али на брду нисам нашао чету. Она је у међувремену сишла у град. Мимоишао сам се с друговима. Рана на нози није била потпуно зарасла. Цокуле су биле тесне и тешке. Почела је да ме боли нога. Нисам знао шта да радим. Сео сам на пањ да се мало одморим. Већ је била ноћ. Појавио се месец, снег се беласао попут бисера. Испред мене је био неки мост. Одједном приметио сам неке сенке по води. Окренух се и угледах две људске прилике. Кретале су се према мени. Уплашио сам се. Знао сам да се у околини креће разбијене групице четника. Приближивши се, приметише ме. Засташе и упиташе — „Ко је тамо?"

— Сељак! — одговорих.
— Сачекај нас! — рекоше.

Схватио сам да то нису наши другови. Брзо сам пребацио пушку на леђа и почео да бежим. Почеше да фијучу меци изнад моје главе. Бежао сам и даље. Иза мене поче да штекће пушкомитраљез. Зрна падаху око мојих ногу, снег је прштао на све стране. На моју срећу ниједан метак ме није погодио. У правцу у којему сам бежао налазила се једна партизанска јединица. Кад сам дошао до својих и рекао да су четници пуцали на мене, неколико бораца отворило је ватру према њима. Нешто касније прикључио сам се својој чети.

Радослав Николић

На маршу дугом преко 200 километара

Крајем 1944 године и у првој половини јануара 1945. год., јединице 37. дивизије чистиле су Санџак од последњих снага непријатеља. Ослобођењем појединих вароши јављали су се нови борци у јединице. Бројно стање дивизије нарастало је из дана у дан. У данонoћним борбама заплењивано је наоружање и друга војничка опрема, па су се нови борци наоружавали и одмах ступали у борбу.

12. јануара 1945. године ослобођен је Прибој. Тиме је цео Санџак био слободан. Дивизија је наставила дејства према Сарајеву, на плану коначног ослобођења земље.

Крајем новембра и почетком децембра 1944. године дивизија је попуњена са више хиљада бораца из Србије. Били су то, углавном младићи из Пирота и шире околине. За овако велики број бораца није било довољно наоружања и опреме. У то време у ослобођеном Гацку налазио се Штаб 2. корпуса и база за снабдевање његових јединица, где је било доста наоружања и опреме.

Штаб 37. дивизије одлучио је да ту упути један батаљон по наоружање и опрему. За овај задатак Штаб 4. санџачке бригаде одредио је свој 1. батаљпн, ојачан деловима 3. батаљона. На пут је кренуло преко 1.000 бораца, са замеником команданта бригаде, Радоицом Секулићем. Већину јединице чинили су млади борци, Пирођанци, који нису били довољно спремни за дуго маршевање по великом снегу и беспућу планинског терена.

1. батаљон био је размештен по селима у ширем рејону Бољанића када је добио наређење за одлазак у Гацко.

Припреме за марш биле су кратке и непотпуне, због сиромашности терена са намирницама и отежаног снабдевања у зимским условима. Батаљону је био обезбеђен потребан број коња, натоварених храном за борце и кухињским прибором. Потерано је неколико волова за клање. На путу се није могло очекивати редовно снабдевање месом,

Покрет је извршен 22. јануара изјутра, под врло тешким временским условима. Хладноћа је достизала и до минус 20 степени. Снег је био већи од једног метра, снежни наноси и сметови на појединим деоницама пута износили су преко 5 метара. Терен којим се батаљон кретао био је тешко проходан и у најбољим временским условима (Пивска планина, Дурмитор, Лебршник и Волујак, са преласком реке Таре и Пиве), Снег је непрекидно падао. На појединим местима колона је маршевала на висинама преко 1,500 метара. Наилазило се на

непредвиђене и несавладиве препреке (наноси снега и успони преко 30 степени). Вребале су опасноети од великих лавина, завејавања колоне јаким олујама и смрзавања бораца.

Маршевање до Гацка трајало је 8 дана. Батаљон је ишао следећом марш-рутом: Бољанићи — Буковица — с. Ковачевићи — с. Викоч (са преласком р. Ћехотине) — с. Куново — *с.* Јечмишта — с. Челебићи — с. Бријег — с. Поља Црквичка код Таре — Рудине — с. Никовићи — с. Пишће — Крстац — Равно — с. Стабна — с. Автовац — Гацко. Дужина пута износила је нешто више од 100 километара.

Батаљон је коначио у с. Јечмиштима надомак Челебића. Одмарао се два дана у рејону Челебића и затим коначио у -још неколико раштрканих села: Никовићима, Пишћу, Стабни и Автовцу.

Од Бољанића до Викоча колона се кретала доста споро, али је овај део пута прешла без већих тешкоћа. Пут од Викоча до Челебића савладан је врло тешко. Због великог снега и успона коњи и волови су тонули у снег и заглављивали се. Пртине није било. И оно мало прогаженог снега мећава је брзо завејавала. Колона се кретала корак по корак. Борци су морали правити пртину за коње и волове да не би остали у путу, узимали су на себе товаре са коња и извлачили заглављене животиње.

Савлађујући овај део пута већи део бораца био је јако исцрпљен. Многи борци су већ искидали и иначе слабе опанке, па су остали боси. Због тога је батаљон остао два дана у рејону Челебића, ради одмора и припреме за даљи марш.

Коње и волове нисмо могли даље водити. Коње смо дали јединици КНОЈ-а која се затекла у овом рејону. Волове смо поклали, а месо скували и поделили борцима за пут. Мештани су прикупљали обућу за борце и помагали им да направе нешто опанака од сирове коже закланих волова. Неколико сирових кожа заменили смо са сељацима за суве и направили више пари добрих опанака. На тај начин, сваки борац имао је пристојну обућу.

После одмора од два дана, товар који су носили коњи поделили смо борцима и тако, оптерећенији, наставили пут.

Марш од Челебића до с. Поља Црквичких, са преласком р. Таре, био је лакши. Није било успона. Спуштали смо се низ кањон ка Тари.

Од с. Поља Црквичких до с. Никовићи пут нас је водио падинама Пивске планине преко Рудина. Опет смо морали савлађивати успон, велики снег и олују. Излазак на Рудине био је спор, дуг као вечност. На челу колоне смењивали су се издржљивији борци, правећи пртину. Пут се савлађивао стопу по стопу. Мећава је брзо завејавала тешко пробијени снег. Један број бораца осећао је замор. Младим борцима сметале су дугачке вунене кабанице. Појединци би стали ногом на крају дугачке кабанице и заглавили се у дубоком снегу. Почело је осипање колоне. Слабији борци нису могли ићи даље. Оставити их у снегу на великом невремену за њих је значило сигурну смрт. Јачи и издржљивији другови су их извлачили, придржавали, вукли и гурали све док нисмо савладали успон. После су, ипак, лагано ишли

На заравни Рудина наишли смо на колибу, наложили ватру и сместили неколико најисцрпљенијих бораца.

Батаљон је у Никовиће стигао предвече. Колона је путовала цео дан. Мештани овог села дочекали су нас изванредно. После изречене добродошлице по народном обичају, упутили су нам прекор како смо смели по таквом невремену поћи преко планина. Иако нас нису оче-

кивали брзо смо били распоређени по кућама на коначиште. Сви смо добили добру вечеру код гостопримљивих домаћина, мада је село било доста сиромашно са храном. Поједини борци су причали да су им укућани дали своју вечеру, а они те ноћи нису јели ништа. У току ноћи просушили смо одећу и обућу, наспавали се и добро одморили.

По нашем доласку неколико мештана упутило се по наше борце у колиби. Понели су им храну и нешто суве одеће. Нашли су их доста окрепљене поред добре ватре. Пошто су вечерали довели су их у село. Ипак, сутрадан, нису наставили пут. Остали су овде до нашег повратка.

Од Никовића до с. Пишће батаљон је маршевао преко с. Трсе. Овде нас је чекао ручак од топлог јела. То је био први дан од поласка да смо имали топли оброк. Из Никовића, у заједници са органима власти, организовали смо упућивање коначара путем којим смо ишли. Били су то омладинци и омладинке који су ишли пре нас и најављивали наш долазак. До тада смо обично путовали ненајављени. Иначе, у току целог марша нисмо имали никакву везу са својом бригадом нити са Штабом 2. корпуса, који је очекивао наш долазак.

Ручак и краћи одмор у с. Трсе освежили су борце, па смо лакше наставили марш за с. Пишће. У овом селу већ нас је чекала група старијих људи и омладине за развођење по кућама, на конак. Питали смо мештане какве су то куће, где је село, јер се куће нису могле видети из снега. У поједине куће смо улазили снежним степеницама, које су биле ојачане даскама да се снег не би обурвао. Топле куће и добра вечера код гостољубивих домаћина оснажили су наше борце. Сви су имали добар сан.

Ујутру је батаљон наставио марш према Гацку И овде је остало неколико наших бораца, који нису могли наставити пут.

До Автовца батаљон је маршевао два дана. Коначио је у с. Стабна и у с. Автовцу. На овом делу пута наишли смо на најтежу деоницу — Равно. Испред ове планинске висоравни батаљон је ухватила ноћ. Олуја је беснела још јаче. Борци су се у колони држали за руке и опасаче. Олуја је обарала колону и затрпавала је снегом. Стабла дрвећа пуцала су од мраза. Колона се кидала неколико пута, али је успевала да се креће напред. Ипак, у једном моменту била је прекинута на самом превоју. Овај прекид трајао је петнаестак минута. Била је заостала скоро трећина колоне. Изгубили смо оријентацију због завејане пртине. Стојећи у снегу борци су још више осетили хладноћу. Почеле су им се мрзнути ноге, руке и лице. Испаљивали смо светлеће метке да би успоставили везу са предњим делом колоне која је имала водича. Пуцањ се није чуо до предњег дела колоне због хуке јаке олује. Приметили су само светлећа зрна, али нису одмах схватили о чему се ради. Како одмах нису узвратили светлеће сигнале, код једног броја бораца заосталог дела колоне, наступио је страх. Мислили су да је крај. Крај марша, а тиме и крај живота. Ових 15 минута прекида и неизвесности били су за борце као вечност. Кренути даље и погрешити правац значило је сигурну смрт за све. Морало се чекати. Понављали смо испаљивање светлећих зрна на све стране.

Оптимизам се вратио борцима кад смо угледали светлеће сигнале предњег дела колоне. Сад смо знали правац. Нису били далеко. Прикупили смо последње атоме снаге и кренули напред. Колона је поново била успостављена.

Полка Булатовић, референт санитета** 4. **бригаде, Милена Рудић, референт санитета 3. пролетерске санџачке бригаде, Гила Видојевић, референт санитета артиљеријске бригаде 37. дивизије и Радмила Влаховић, референт сан. 5. санџачке бригаде (с лева на десно)

Већи број бораца имао је промрзлине на деловима ногу, руку и лица. На коначишту у с. Стабна указивали смо помоћ овим друговима и спасили их од већих последица. Сутрадан смо наставили марш и лакше савладали пут до Автовца. Док смо коначили у Автовцу у току ноћи је стигла санитетска екипа из Гацка, која је пружила стручну помоћ промрзлим друговима.

Деветог дана марша, изјутра, батаљон је стигао у Гацко. Ових неколико километара пута од Автовца до Гацка проходним је одржавала база у Гацку.

Одмах по пристизању у Гацко, командант 2. корпуса Радован Вукановић примио је руководство јединице. Похвалио је старешине и борце за успешно извршење првог дела марша. „Ми смо вас Санџаклије", рекао је, „већ били отписали. Требали сте стићи пре три дана. Пошто вас није било, с обзиром на незапамћено невреме, мислили смо да вас је све олуја затрпала преко планина".

И стварно, мало је било вероватно да батаљон издржи овај напоран марш да није наилазио на велико гостопримство и несебичну помоћ мештана Црне Горе и Херцеговине на путу којим је пролазио.

У Гацку се батаљон задржао два дана ради одмора и пријема опреме. Сваки борац заменио је дотрајалу обућу новим ципелама. Ко год је могао носити добио је по један пар ципела као резерву за јединице бригаде, а таквих бораца било је више. Замењена је поцепана и дотрајала одећа. Батаљон је био једнообразно обучен у нове енглеске униформе.

После два дана одмора санитетски органи су издвојили неколико изнемоглих бораца и оних који су имали веће повреде од смрзавања и задржали их у Гацку, а батаљон је кренуо натраг. Марш-рута у повратку била је нешто измењена: Гацко — с. Чемерно — с. Стабна — с. Војиновићи — с. Никовићи — с. Поља Црквичка — с. Бријег — Челебићи — с. Куново — с. Ковачевићи — Чајниче. Дужина марша у повратку износила је око 100 километара.

Од Гацка до с. Чемерна батаљон је маршевао преко с. Врбе. Испред Чемерна, и падинама пл. Лебршника, наишли смо на стравичан призор. Група омладинаца била је смрзнута у снегу. Виделе су им се само главе. Претходних дана већи број омладинаца и омладинки преносили су наоружање од Чемерна за нашу јединицу, јер се долазак батаљона очекивао из правца Тјентишта. Приликом повратка, због великог невремена, неколико њих нашло је смрт у снегу.

У с. Чемерну батаљон је примио наоружање и санитетски материјал. Сваки борац понео је по две пушке. Појединци, мало јачи, узели су и по три. Поред наоружања, сваки појединац носио је по 1,5 кг санитетског материјала за јединице бригаде.

У повратку нае је пратило боље време. Олуја се стишала, снег је престао да пада, па се колона кретала лакше и брже, иако су борци носили наоружање и више опреме.

Међутим, ни у повратку нисмо срећно прошли. У рејону Сутулије, прелазећи стрмину једне удолице поред потока, на колону се изненада сручила огромна снежна лавина и затрпала неколико десетина бораца. На месту несреће подигао се густ снежни облак. Ништа се није видело. Кад се лавина смирила спасавали смо затрпане другове. Убрзо су у помоћ притекли и мештани села. Људи, жене и омладина дошли су са лопатама, грабуљама, секирама и другим алатом који им се нашао при руци. Брзо и са страхом да ли су борци преживели скидали смо снег. Затрпани другови су се јављали и тражили помоћ. Призор је био страшан. Све другове извадили смо из огромног снега.

Од лавине је доста бораца било повређено. Двадесет их је било у тешком стању. Референт санитета Велисава Дивац изгубила је живот. Туга за омиљеном другарицом била је велика. Уз присуство великог броја мештана сахранили смо је у школском дворишту, дајући јој дужну пошту.

Повређеним друговима указали смо потребну помоћ. Оне који нису могли наставити пут оставили смо у селу до опоравка. Мештани су их неговали и хранили.

Следећа теже савладива етапа пута био је успон кањона р. Таре до с. Бријег. Споро смо се кретали. Осећао се велики замор код бораца, због терета. Ипак, ни један борац није оставио у путу ништа од опреме коју је носио.

Марш батаљона у повратку до Чајнича трајао је 5 дана. После 15 дана пута батаљон се вратио и тиме успешно завршио овај велики и напоран марш.

Упркос тешком терену, великом невремену, слабој одевености бораца у одласку, великој хладноћи и дугом маршу (преко 200 километара у одласку и повратку), морал бораца био је на завидној висини.

На путу је остало 50 бораца који нису могли издржати напорни марш. Остављани су, збринути, у насељима кроз која је пролазила колона. После опоравка већина се вратила у своју јединицу. Мањи број остао је у корпусној бази у Гацку. Осам бораца умрло је касније од последица смрзавања на тешком маршу.

Сматрамо да се овај марш наших бораца, по својој дужини, условима под којим је изведен, напорима и издржљивости, може сврстати у један од најтежих маршева у народноослободилачкој борби.

Због исцрпљености и повреда од смрзавања код већег броја бораца, батаљон није могао учествовати у даљим борбама бригаде одмах по повратку. Задржан је у резерви и остао на одмору у Чајничу. До 13. маја налазио се на простору Чајниче — Пљевља, чистећи терен од четничких остатака.

После овога, у саставу бригаде, учествовао је на уништавању четника у рејону Зеленгоре, на Сутјесци и Дрини.

Богдан Зечввић
Милисав Рабреновић

Најшежи су глад, марш и вашке

Мени је било најтеже путоваше пешице од Пирота до Санџака, по јакој зими и хладноћи, затим глад, тешке борбе и вашке.

Најтежа борба била ми је са Немцима, за ослобођење Горажда. Био сам у болничком воду. На Мишјаку, код Горажда погинуло је и рањено за једну ноћ око стотину наших бораца. Било је тешко да све борце изнесемо из окршаја и да им пружимо помоћ, да их превијемо и допремимо до болнице. Била је јака хладноћа, снег и преко једног метра, ниске температуре, више од 30°Ц испод нуле.

Учествовао сам и у борби бригаде приликом ослобођења Пале код Сарајева. Дивио сам се и нашим борцима из околине Пирота и Бабушнице, који еу били храбри и гинули на сваком кораку само да што пре донесу слободу народу овога краја. Сећам се више другова који су били јако храбри, које сам са мојим друговима износио из тешких битака.

Народ и омладина Санџака, Босне и Црне Горе, врло лепо су нас примили. Села ових крајева била су магацини, снабдевачи храном, одећом и обућом.

(IV бригада, II батаљон, Болнички вод 37. санџачка дивизија).

Ђорђевић А. *Богдан*

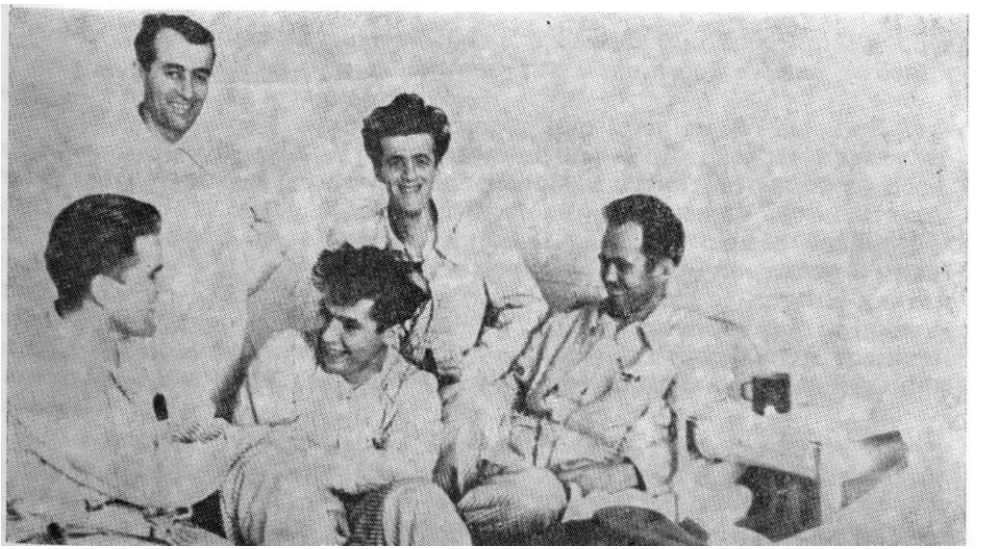

Рањеници 4. бригаде у болници Ужице

Тифусари

Међу многим невољама и недаћама које су нас пратиле за време борбе посебно место заузима тифус. Било је периода када је та опака болест десетковала јединице. Тифуе је однео стотине, па вероватно и хиљаде дивних бораца, младића и девојака у цвету младости. Због тога сматрам да ће доживљаји једног тифусара бити интересантни за будуће читаоце „Зборника сећања бораца Четврте санџачке НОУ бригаде". То би могао да буде и један мали дуг партизанским тифусарима.

Бити руководилац СКОЈ-а у јединици где је Душан Томовић био партијски руководилац није било лако. Он није признавао да постоји нешто што комуниста не би могао да уради. Од руководиоца СКОЈ-а тражио је да буде тамо где је најтеже и да у свим приликама служи за пример. Он се морао добровољно јављати у патролу, заседу, на мртву стражу, па и целе ноћи бити дежурни. Формално, руководилац СКОЈ-а припадао је штабу батаљона, а стварно дане и ноћи проводио је у четама.

Зима 1943/44. године била је врло тешка. Нема борца Четврте санџачке бригаде који је није запамтио. Тада смо се скоро свакодневно прегањали са четницима и Немцима испод ЈБубишње и других брда око Пљеваља. Велики снег и мраз тих дана одузимао је, нама, борцима скоро пола живота. Нисам имао ни шињел, већ неку гумирану цираду, коју ми је поклонио командант батаљона Радојица Секулић, па ми је хладноћа још теже падала.

Једне ноћи Други батаљон се спремао да нападне четнике на Илијином Брду код Пљеваља, где су ови издајници били предстража Немцима. Већ од поднева нисам се осећао добро. Страшно ми је било хладно. Болела ме је глава и хватала несвестица. Кад је уследио покрет већ сам имао температуру. Прикупио сам храброст и рекао Душану Томовићу да сам болестан. „Зар да руководилац СКОЈ-а не иде у акцију" — упитао ме је. Нисам знао шта даље да кажем. Ућутао сам, па иако се нисам осећао добро пошао сам са осталима у борбу. Сећам се да су запуцале прве пушке. Али, не знам шта је даље било. Из дубоке несвестице пробудио сам се тек сутрадан после подне. Поред мене је седео партијски руководилац Душан Томовић. Рекли су ми да је дуго дежурао уз мене.

Разболео сам се од тифуса. Несвестице су биле дуге и дубоке. Сећам се да су ме за време покрета носили сељаци. Некада сам лежао на санкама које су вукли волови. Снег се топио, па су санке ударале о камење и све теже се кретале. Болница се често премештала. Једног дана носила су ме четири Италијана. Не знам где их је и ко нашао.

Знам да су стално кукали да им је тешко и говорили да не могу више да ме носе. Од партизана уз нас је била само једна другарица. Имала је пиштољ. Не знам колико сам поново био у несвести, али када сам се пробудио видео сам да ова другарица плаче. Рекла ми је: „Хоће Италијани да те у овој шуми оставе и да беже". Било је то на путу према Ђавољим Лазима, поред реке Таре. Доста далеко од најближег села.

Италијани су спустили носила. Почели су да беже, али, баш тада је наишао један партизан. Био је то, вероватно, позадински радник. За мене то је била срећна случајност. Прикупио је Италијане, репетирао машинку и припретио им да ће их стрељати. Италијани су почели да кукају и моле. Показивали су фотографије своје деце и обећали да ће ме даље носити.

Кренули смо. Италијани су ме донели до неког импровизованог моста на реци Тари, која је у то време, због наглог топљења снега, била јако надошла. Ту је један од Италијана, у време када су ме пренели преко Таре и кренули уз стрму обалу, испустио носила. Мало је недостајало да заједно са носилима не упаднем у помахниталу реку. Другарица која ме је пратила вриснула је, а други Италијан је хитро реаговао. У задњи тренутак ухватио је носила која су већ клизила према реци.

У дивизијској болници, у селу Бистрици, недалеко од Мојковца, срео сам интенданта болнице. Био је то мој друг и комшија Миле Чуровић. Замолио сам га да у болници задржи Италијана који ми је спасио живот. Када је код мене прошла криза њих двојица су ми сваки дан доносили храну и помогли да се брзо опоравим.

У неколико кућа било је размештено пуно тифусара. У једној великој соби, на патосу, лежало је око двадесетак њих. Све су то, углавном, били младићи — пушкомитраљесци, бомбаши, командири и комесари . .. Раздирани температуром, на граници живота, многи су бунцали, халуцинирали . . . Један је звао у јуриш, други се бунио што колона стоји и у бунилу гази преко непокретних. Свесни и без температуре преживљавали смо те страшне сцене. Још страшније је било када би ујутру износили умрле, а међу њима и другове са којима смо делили и добро и зло, заједно јуришали и маштали о слободи.

Брзо сам се опоравио. Али око двадесет дана нисам могао ходати. Болничарке су ме водиле за руке, као бебу која тек почиње да хода. Једне недеље народ околних села донео је поклоне болници. Неко је одредио да се ја, испред рањеника, захвалим на тим богатим поклонима.

Увелико је било пролеће 1944. године када сам се поново вратио у своју, Четврту санџачку НОУ бригаду. Многе старе другове нисам затекао. Неки су погинули, неки отишли на нове задатке. Са Другим батаљоном учествовао сам у још неколико борби, а затим сам премештен на нове послове.

Тифусари и њихова трагедија и данас живе у мени. Често се сећам не само оних који су са мном лежали, него и оних који су заувек остали на путу од Дурмитора до Сутјеске у петој непријатељској офанзиви.

Бранко Вукојввић

Осмодневни марш

Део 3. батаљона Четврте саиџачке НОУ бригаде, који се налазио на положају у ширем рејону Фоча — Горажде добио је задатак од дивизије да изврши покрет до Гацка, са циљем да из корпусног складишта преузме наоружање за потребе 37. дивизије. Пре поласка на овај марш руководство је извршило темељне припреме, које су биле у томе да се на овај тежак задатак пошаљу здрави и издржљиви борци. Комесар наше чете вршио је прозивку бораца. На крају је питао да ли међу прозванима има болесних. Нико се није пријавио. Сви борци су хтели да пођу на овај задатак. Међутим, потребе су биле такве да сви нису могли поћи. Требало је да неки остану и на положајима.

Путовали смо и дању и ноћу како бисмо што пре стигли на одређено место. Јака зима и дубок снег, који је на неким местима био висок и преко три метра, отежавали су марш. Сећам се да је ветар тако јако дувао, а мећава и снег толико успорили уморну колону бораца, да смо се рукама држали један за другог, како не би скренули са козјих стаза којима смо морали проћи. Усред ноћи, када смо били много уморни и промрзли, свратили смо у једно поддурмиторско село, које је имало свега неколико кућа. Гостољубиви домаћини срдачно су прихватили колону бораца. Устали су из својих постеља и уступили их нама. Промрзле борце су угрејали. Оно мало кромпира и пуре што су имали од свег срца дали су нашим борцима. То им никада не можемо заборавити. После рата, од нас бораца потекла је иницијатива и дошло је до братимљења општине Пљевља са мојом општином, Бабушницом.

Уз пут, од положаја до Гацка имали смо много неприлика. Све смо поднели и издржали захваљујући свести, вољи и младости. Руководство марша користило је познавање терена и водиче и најкраћим путем нас водило до циља. Добро се сећам да смо ишли испод једне планине узаном стазом, која је била краћа за нешто око тридесет километара, него да смо ишли путем. Водич је упозоравао да овако велика колона, с наоружањем и опремом може изазвати покрет лавине. Чуо сам га како каже: „Другови, овде орао да пролети или дивљач кад прође изазове лавину!" Но, одлука је била да баш туда прођемо и од ње нисмо одустајали. Тада, око 22,00 часа, када је колона била негде на половини пута, изненада је захуктала лавина и захватила предњи део наше колоне, коју су сачињавали штаб марша и једна чета. Том приликом био сам и заробљен у снегу. Срећом, лавина ме није однела у поток, већ је само прошла преко мене. Задржао сам се на стази, а у јарак је отишла моја војничка торба.

Како је лавина однела у поток већи број бораца, маршевска колона је стала. Те ноћи, захваљујући упорном раду бораца и мештана, почела је драматична акција спасавања затрпаних бораца. Умор, који смо осећали сви, није спречио акцију спасавања. Ипак, том приликом имали смо погинулих и повређених бораца. Известан број повређених није могао да настави марш. Остали су при команди места на опоравак, а колона је и даље наставила покрет.

По доласку у Гацко, будући да је на циљ стигло мање бораца од броја који је пошао, оптерећење је пало на све нас. Тако је сваки појединац морао да понесе и до пет пушака, муниције и друге опреме. Због тога повратак нам је био још тежи. Колона је све више посртала од умора. Много је било и промрзлих бораца, који су уз пут остајали при командама места на краћи опоравак. Журили смо да што пре стигнемо до своје бригаде, попунимо је наоружањем и опремом и наставимо борбу за ослобођење Горажда, Рогатице и Сарајева.

На повратку из Гацка догодио ми се један прилично непријатан случај. Негде, трећег дана марша из Гацка у правцу Горажда, командовано је да се петнаест минута одморимо. Таквих одмора било је доста, јер је оптерећење бораца оружјем и опремом било велико. Био сам много уморан, прилегао сам у јарак и заспао. Кад сам се пробудио поред мене није било никога. Остао сам сам. Нисам чуо команду за покрет. Другови ме нису пробудили. Нисам знао шта да радим. Ошамућен и збуњен појурио сам трчећим кораком. После неких пет километара сустигао сам колону. Тада сам приметио да сам у јарку оставио оружје и опрему. Размишљам шта да урадим. Срамота ме је било да се јавим старешини. Био сам скојевац. Брзо сам одлучио — вратићу се, узети оружје и опрему и поново стићи колону. Инстинкт ме је одвео тачно на место где сам оставио оружје. Кад са угледао оружје и опрему како леже у јарку неизмерно сам се обрадовао. Пришао сам им, најприје их пољубио, а онда натоварио на рамена и хитро, не осећајући умор, појурио према колони. Пред свануће сам се прикључио друговима. Никоме нисам говорио шта сам доживео. Ћутао сам све до 1946. године. Онда сам све ово испричао свом комесару Вељку Баошићу.

Тимотије Ч. Милошевић

Хлеб, љубав и смрш

Налазили смо се близу Требевића. Пронела се вест да ће сваки борац од 1. марта свакодневно добијати по 800 грама белог хлеба. Нико у то није веровао. Прошло је око 15 дана, хлеба није било. Једног јутра, било је лепо време, сунце је грануло око 9 часова. Угледали смо колону жена, деце и старих људи. Дошли су до интендантуре четвртог батаљона. Сваки је носио по неколико хлебова, колико је могао. До Устипраче су могли да долазе камиони. Сваки борац добио је по два хлеба. Нисмо веровали да је то истина.

Другарица заменик командира друге чете четвртог батаљона кренула је из Пирота пешке да обиђе свога супруга Костић Јована. Путовала је неколико дана, носећи хлеб и другу храну и дошла је близу Требевића. Нашла је свога супруга и одморила се два-три дана. Једног јутра кренула је натраг, радосна и весела. Срео сам је, поздравио своје у Пироту. Истога дана увече, сунце је било на заласку, колона се кретала за напад на Сарајево.

На челу колоне друге чете, четвртог батаљона, наишао је заменик командира чете Костић Јован — радостан и весео. Када ме је угледао у пролазу викнуо је: „Сутра ћемо се видети у Сарајеву".

Супруга још није стигла кући, њен Јован Костић погинуо је за ослобођење Сарајева, 5. априла 1945. године.

Костић Миловап

Најслађа врућа ракија

После напада на Челице и држања положаја два-три дана на брду које се простире између долина реке Увца и села Радојине и Рутожа, с једне стране и реке Бистрице, с друге, повукли смо се у с. Радојина. Неколико дана смо се обучавали у руковању оружјем, изводили борбену обуку, развијали стрељачки строј и учили све што је потребно војницима за борбу.

Команда наше 3 чете била је смештена у кући домаћина Алексе Гордића, с. Радојина. На узвишеној греди, југозападно од овог села били су непријатељи. Седмог јануара 1945. године, после свануће, командир чете ми је наредио да пођем на положај и донесем извештај од командира 3. вода, Пешића, о томе шта се примећује код непријатеља. Снег је био дубок око 80 цм. Једва сам се кретао. Ишао сам једном увалом кроз шуму. Наишао сам на пртину коју су борци направили приликом вршења смене на положају. По изласку из шуме била је ливада. Лево од мене је нешто снажно експлодирало. Скочио сам удесно, изван пртине и стао крај неке дебеле крушке. Погледао сам према положају. На око 100 метара испред мене, командир одељења Божидар Костић (био је каплар у старој југословенској војсци) командовао је растурање лево и десно од ватре око које су се били окупили. Трећа мина погодила је средину ватре. Дигао се дим и пепео. Срећом, није било мртвих, ни теже рањених. Само борцу Мушићу, из околине Новог Пазара, мало је био закачен длан леве руке. За чудо, Немци више нису гађали. Дотрчао је командир вода, љут на командира одељења што је дозволио да се на положају ложи ватра. Померио је положај са тог места и наредио да се више не сме ложити,

Када сам се враћао срео сам командира чете и његовог заменика. Узбуђени трчали су према положају. Известио сам шта се догодило. Са олакшањем, обојица ме погледаше. Позвали су командира вода. Измењали су неколико речи. Позвали су и командира одељења. Оштро су му скренули пажњу: „Ово ти је последњи пут да самовољно на положају ложиш ватру".

У кући где су били смештени командир чете Рабреновић и његов заменик Иван Томић, уморан сам сео за сто. Домаћин је изнео врућу ракију, заслађену медом. Сипао нам је по једну кафену шољу. Пописмо. Сипао је још по једну. Захвалили смо се: „Чика Алекса доста". Домаћин ни да чује: „Без треће нема среће". Била ми је то најслађа ракија.

Радомир Манчић

Марш кроз бесиућа

Догађај који је на мене оставио врло јак утисак је марш до Гацка. Наиме, у јануару месецу 1945. године Први батаљон и део 3. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде добио је задатак да пође у Гацко ради преузимања оружја, муниције и другог материјала, који је био заплењен од италијанских јединица, да би се распоредио новодошлим борцима и тако их оспособили за борбу против Немаца, који су се у то време повлачили према Сарајеву.

После извршеног одабирања људства кренули смо на овај марш. Пошли смо из села Глиснице, код Пљеваља. С обзиром да је непријатељ држао још велики број комуникација морали смо да идемо кроз беспућа и преко планина. То је изискивало још већи физички напор. Сећам се да смо прешли Пиву, Тару, Шћепан Поље, Дурмитор . .. Пут је био врло напоран. Зима од минус двадесет степени. Снежна вејавица нас је стално пратила, што је још више отежавало наше кретање.

На челу колоне непрестано су се смењивале чете, водови и одељења, да би се што брже ишло и лакше пробијало кроз високе снежне наносе. Крећући се према Гацку захватила нас је снежна олуја. Лавина је затрпала неке борце. Мислим да се ово десило групи бораца из 3. батаљона.

На маршу храна је врло тешко обезбеђивана и то преко месних одбора. Нисмо могли да се другачије снабдевамо.

Након десетодневног маршовања предвече стигли смо у Гацко. Варош је била порушена и спаљена од непријатеља. Смештени смо у неке порушене зграде. Сутрадан, добили смо храну и енглеску униформу. Бацили смо нашу одећу и

Ђорђе Јовановић, борац 4. бригаде

остали пртљаг који нас је онако исцрпљене још више оптерећивао. Затим смо отишли у село Чемерно, ради пријема оружја. Сваки борац, у зависности од физичке кондиције, добио је по неколико пушака, по 200 до 300 метака и нешто санитетског материјала.

После једнодневног одмора кренули смо натраг према Пљевљима. У повратку пут нам је био нешто лакши. Зима је била мало попустила, а падавине престале. То нам је омогућило да се вратимо за седам дана. Марш је укупно трајао 17 дана.

Оваква марш-рута за мене је била посебно тешка. Био сам млад и без икакве кондиције. При повратку у Пљевља један број бораца одмах је упућен у болницу, због промрзлина и велике исцрпљености. Неки су чак отпуштени кућама. Био је то заиста тежак и напоран марш.

Оружјем које смо донели из Гацка наоружани су нови борци, који су након тога кренули на Дрину ради протеривања Немаца из Горажда, Фоче, Рогатице и најзад из Сарајева.

Ђорђе Јовановић

Рањен за мишраљезом

Као борац Четврте санџачке НОУ бригаде налазио сам се у 4. батаљону којим је командовао Радован Мрдак. Водник вода био је Ђуро Петрић, командир 1. чете Владо Мрдак, а комесар Драго Вуковић.

У десетини у којој сам се налазио располагали смо са пушкомитраљезом. Пушкомитраљезац је био Рагиб Лакота, ја додавач, а Вукашин Јовановић пунилац.

Дана 26. јануара 1945. године налазили смо се на одмору у селу Буковици. Око 20,00 часова добили смо наређење за покрет. Обавештени смо да се у селу Сречање налази група четника, на слави, са Марком Шкулетом, њиховим старешином. Наређено нам је да ту групу ликвидирамо. У акцију су послати 1. и 2. вод наше чете. Терен је био врло тежак и непроходан. Још горе је било што је ова два села раздвајала река Ћехотина. Међутим, поред свега прешли смо Ћехотину и око пола ноћи опколили село. Пре него што смо стигли до куће у којој су се четници налазили, они су нас приметили и дали се у бекство. Ипак, успели смо да ликвидирамо тројицу од њих. Остала петорица са Марком Шкулетом су побегла. Касније су и они ликвидирани.

У потеру за одбеглим четницима наш вод се усмерио према Ћехотини, десно од села, а 2. вод југозападно, према селу Папратанима. Ноћ је била тамна и хладна тако да је петнаестак другова из 2. вода промрзло. Међу њима и Драгомир Поповић, који није могао даље да иде. Остављен је у Папратини да сачека помоћ другова, да га пребаце у болницу.

Негде око 12,00 часова 27. јануара наш вод је из Сречања пошао у Папратине по друга.Поповића. Тамо смо стигли тек сутрадан, негде око 14,00 часова. Уз мањи одмор истога дана смо се вратили носећи промрзлог друга. Тако смо дошли у Буковицу 29. јануара око 18,00 часова. У Буковици нисмо затекли нашу јединицу, извршила је покрет у правцу Горажда. Поповића смо упутили за Пљевља, а ми смо наставили усиљеним маршем за јединицом. Била је ноћ, терен врло тежак. Требало је прећи планину Гвозд, пробијајући се кроз велике сметове. У Чајниче смо стигли око 22,00 часа. На наше изненађење на пољани у тој варошици играло се козарачко коло. Мало смо се ту задржали и наставили пут за јединицом. Прикључили смо се друговима у једном селу на два километра удаљености од Чајнича.

Дана 30. јануара наставили смо пут према Дрини. Негде око пола дана, највероватније од великог замора због гажења дубоког снега и дуготрајног марша, мене је заболела нога. Нисам могао ни корак даље. Око мене се окупила група другова. Интересовали су се шта ми се десило. У том моменту наишао је и командант батаљона, на коњу.

Упитао је шта се то догађа. Рекли су му шта ми се десило. Сишао је са коња и рекао: „Ставите тог борца на коња!" Он је наставио са колоном пешице. Пола сата јашући на коњу осећао сам да су болови попустили. Сишао сам са коња, предао га команданту и захвалио му.

У селу Колијевке, где смо после овог марша стигли, остали смо до 18. фебруара. Тога дана у чету је дошао комесар и пред стројем нам саопштио да пред нашим јединицама стоје велики задаци. Морали смо да 19. фебруара, по сваку цену, ослободимо Горажде. Око пола ноћи 18/19. батаљон је чамцима пребачен на десну обалу Дрине. Код планинске школе извршен је распоред којим правцем ће се кретати. Наш вод је ишао поред пруге. Око 02,00 часа дат је сигнал за напад. Почела је тешка и жестока борба. Поред свих наших напора те ноћи Горажде није ослобођено. Наше јединице претрпеле су велике губитке. Нас тројица са пушкомитраљезом, све време дејствовали смо на свега тридесетак метара далеко од немачких бункера. Немци су преко нас пребацивали ручним бомбама. Непрекидно смо дејствовали по њима. Наши борци су убацивали ручне бомбе у њихове ровове. Тога пута, у нашој непосредној близини, од топовске гранате изгинула је цела десетина нашег вода, којом је командовао Тодор Чолић. На том месту, поред осталих, рањен је и водник Ђуро Петрић.

Око 02,00 часа наш пушкомитраљезац Рагип рекао је мени и Вукашину да се јако разболео. Повукао се са положаја. Преузео сам пушкомитраљез. За непун сат, до мог рањавања, испалио сам 13 оквира муниције. Тада сам се дивио Вукашину, како успева да тако брзо пуни мецима оквире.

Не могу тачно да се сетим времена. Било је негде између 02,00 и 03,00 часа, у моменту најјачих наших надирања. Тада сам рањен. Мало касније добили смо наређење за повлачење. Пошто Вукашин није могао да носи и мене и пушкомитраљез, рекао сам да се он повуче са оружјем и муницијом, да обавести другове шта је са мном. Вукашин је тако и учинио. Наставио сам да се повлачим све док нисам изгубио снагу и моћ кретања. Пао сам на снег очекујући помоћ. Она је убрзо стигла. Међу њима је био и друг Рагип. Иако ништа нисам видео, чуо сам да Рагип говори: „Свануло је, ако не пожуримо Немци ће нас заробити!" Однет сам до школе и тек кад је сунце огрејало, на пољани пред школом, сам превијен. Затим сам пренет преко Дрине, на источну обалу.

Негде после 19. фебруара пренет сам у неку кућу. Ту се налазило још тридесетак рањеника. Чекало се неко превозно средство да нас пребаци у прву прихватну болницу. Камиони су дошли негде око 20,00 часова. Заједно са комесаром Вуковићем, другарица Милка Пајевић ме је на носилима утоварила у камион. Не знам тачно када смо стигли у Чајниче, после купања и чишћења, распоређени смо по приватним кућама. Смештен сам у кући где се налазио и мој водник, Ђуро Петрић. Ту ме је прихватила нека одважна и добра другарица, [K0]ЈУ су звали Петрија. Указала ми помоћ, донела ћебад, покрила ме. Нешто касније, са још неким друговима, однела ме је на превијање. Тамо сам видео медицинско особље, међу којим је био и доктор Мехмед Хоџић. Знам само да је рекао да ме ставе на столицу. Одмах после тога пао сам у несвест. Када сам се освестио видео сам да се налазим у кревету и да сам превијен.

Мехмед Дрндић

Не могу да заборавам

Радмила Чулић, борац 4. бригаде

Крајем августа или почетком септембра 1944. године 4. батаљон 4. бригаде водио је тешке борбе на подручју Пожеге, Гуче и Ариља. Ариље је било нешто дуже слободно тако да смо спремили и једну приредбу за грађане. Али велике четничке формације, које су се из Србије пробијале ка Санџаку, наметале су нам свакодневно тешке борбе у којима смо трпели осетне губитке. Једне кишне ноћи морали смо да се повучемо из Ариља. 2. чета 4. батаљона у којој сам се налазила последња се повлачила. Четници су нам били за петама. У том повлачењу неко је јекнуо. Брзо сам се вратила назад и повукла рањеника. Био је то један од најбољих пушкомитраљезаца. Иако смртно рањен руком је још стегао пушкомитраљез. Батаљон је у међувремену поседао положаје за борбу. У једној колиби превила сам рањеног друга Раденка Церовића из Потпећа код Пљевље. Није ни гласа пустио. Молио ме је да га чешће превијам. Испуњавала сам му жељу. Санитетског материјала није било довољно, али нисам га ни штедела. Видела сам да му нема спаса. Хтела сам да му олакшам муке. А имао је тек око 20 година. То не могу да заборавим. Гинула је младост.

Радмила Чулић

У иокрешу неирекидно

Око 15. септембра 1944. године у Тутину је формирана једна већа партизанска јединица. Чини ми се био је то батаљон. У ту јединицу сам и ја ступио као борац. Први покрет доживео сам у партизанској колони најпре до Рибарића, а онда за Дугу Пољану. Ту се наша јединица преформирала. Један део људства распоређен је у позадинске јединице, док је други део упућен као попуна јединицама 37. санџачке дивизије. Ја сам припао овом другом делу. Отишао сам за попуну и у Новој Вароши нашао се у Четвртој санџачкој НОУ бригади.

Прву борбу са Немцима водили смо између Нове Вароши и Пријепоља. Тада смо кроз борбу ослободили Пријепоље. Затим смо наставили гоњење непријатеља према Пљевљима.

Када смо стигли у Пљевља, батаљон у коме сам се налазио, са деловима још једног батаљона, добио је задатак да пође у Гацко. Тамо је требао да преузме оружје, муницију и другу опрему за потребе наших санџачких јединица, којима су предстојале борбе за даље ослобођење земље од окупатора. Био је то тежак марш. Маршевали смо по беспућу. Хладноћа је била велика, а снег поготову. Теже нам је било него да смо остали на фронту. Због великог снега споро смо се пробијали преко Дурмитора и других планина. Лавина нам је затрпала неколико бораца, а чини ми се да су неки нашли и смрт испод тих снежних намета.

Тада сам први пут у животу видео Гацко. Тај херцеговачки градић у то време био је спаљен и разрушен. Чим смо стигли у Гацко сви смо добили енглеску униформу. Обукли смо се у нова одела. Изгледали смо лепо. Скоро да један другога нисмо могли препознати, тако нас је та нова одећа изменила.

После краћег задржавања у Гацком преузели смо оружје и муницију. Свако од нас носио је по неколико пушака и друге опреме. Истим путем поново смо хитали ка Пљевљима и нашој бригади. И повратак нам је био тежак. Уз пут смо се смрзавали од хладноће. Били смо и гладни. Споро смо се кретали, мада смо желели да што пре стигнемо у јединицу. Журили смо да оружјем и муницијом снабдемо борце, који су требали да наставе даљне борбе за ослобођење земље. Од зиме и напорног маршевања доста бораца из наше колоне се разболело. Али, изузев неколицине сви смо са оружјем и опремом стигли у Пљевља. Када смо већ били у Пљевљима и ја сам се разболео. Ипак сам са јединицом наставио покрет и стигао до испред Горажда. Али даље нисам могао. Морао сам да останем у болници. Из Горажда сам пребачен у Ужице. Тамо сам на лечењу остао месец дана. У своју

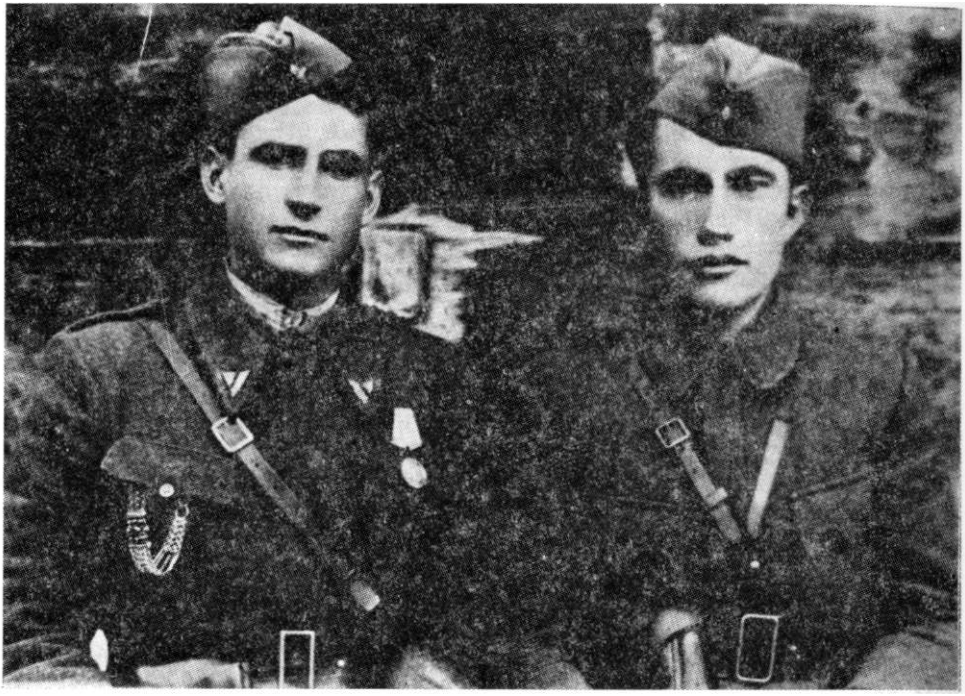

Богдан Зечевић, заменик комесара 1. чете 1. батаљона и Момчило Старчевић интендант батаљона

јединицу поново еам се вратио тек након ослобођења земље. Нашао сам је у Тутину. Одатле смо, преко Кладнице и Ивањице, дошли у Ужичку Пожегу. У овом граду се сакупила цела бригада. Батаљон у коме сам се налазио добио је задатак да од четника очисти терен око Ивањице и Подголијских села. Тих дана непрекидно смо били у покрету. Хватали смо поједине групице четника и предавали их судовима. Новембар 1945. године дочекао сам у селу Кушићи. Ту сам гласао за нову Федеративну Југославију.

Илијаз Шкријељ

Мој други живот

У предвечерје 18. фебруара 1945. године кренули смо према реци Дрини, прешли је код села Зупчића у првим часовима 19. фебруара 1945. године. Одатле стрељачким стројем кренули смо према Горажду. Са десне стране бучно је хучала Дрина. Лево се кретала 1. и 2. чета Петог батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде. Били смо већ на домаку Горажда. Одједном је почела борба. Најпре су се чули појединачни пуцњи, а онда ураганска паљба. Наступали смо уз борбу. Било је већ рањених и мртвих другова. Борба се водила и на левом крилу код 1. и 2. чете.

Одједном осетио сам јак бол у обе ноге, занео се и пао. Покушао сам да устанем. Али без успеха. Даље се не сећам ничега. Када сам дошао свести било је почело да свиће. Успео сам да се мало придигнем. Приметио сам на снегу, још неколико тела мојих другова. Нико се не јавља. Само се повремено чује рески рафал пушкомитраљеза и појединачни пуцњи из пушака. Био је дубок снег и мраз. Мене је гушила жеђ. Рањене и окрвављење ноге су се заледиле, нисам могао да се покренем. Мислио сам, то је крај мог живота. У снегу сам остао читавог дана, час у бесвесном стању, час потпуно свестан.

У први сумрак чуо сам неке гласове. По гажењу снега схватио сам да ми се неко приближава. Изненадио сам се. Угледао сам моје другове из чете: Грују Веселиновића, Бошка Петровића и Властимира Бранковића. Они су претходне ноћи остали на положају, покушавајући да ми приђу и пруже помоћ. Нису успели. Остали су у снегу, недалеко од мене, сачекали да падне ноћ и онда кренули да ми помогну. Позвали су да устанем и покушамо да се извучемо. Одговорио сам да не могу уопште да се крећем. Предложио сам да се извуку, а мене да оставе. Међутим, другови ме нису оставили. Подигли су ме и понели на рукама.

Тек што смо кренули, приметили смо испред нас непријатељске војнике. Седели су у заклону са упаљеним цигаретама. Нисмо могли да бежима, да пуцамо били смо у врло незавидном положају. Одлучили смо се на трик. Побацали смо оружје, петокраке скинули и кренули право на њих. На одређеном одстојању Немци су нас зауставили, питали ко смо и одакле идемо. Другови су одговорили да сам болестан, да смо из оближњег села, да су ме преузели из болнице и носе ме кући, пошто се око града води борба. Затражили су нам личне карте. Срећом, сви смо имали окупаторске аусвајс легитимације, које смо им показали. За све ово време Немци су нас сумњичаво гледали. На крају су нам рекли: „Даље не можете, положаји су близу!" Предло-

жили су нам да свратимо у оближњу кућу, да ту преноћимо па сутра, ако ситуација дозволи, да кренемо даље.

Тако смо и поступили. Другог излаза нисмо имали. Домаћин куће није се обрадовао нашем доласку. Ипак, по наговору своје супруге уступио нам је место у топлој соби. Ту смо заноћили. После неколико часова врата собе су се нагло отворила, уз јак тресак. Без икаквих објашњења немачка патрола је сасула цео рафал из машинке изнад наших глава и командовала да дигнемо руке у вис. После претреса одвели су нас у неку шталу. Ту су нас затворили и поставили стражу да нас чува. У тој штали остали смо до свануће и цео дан 20. фебруар. Нико нас није посећивао. Нисмо добили ни храну ни воду.

Следеће ноћи, уочи 21. фебруара, слушали смо како наше чете нападају Немце. Тукли су и бацачи и топови. У неко доба ноћи Немци су нас извели из штале и поставили поред зида. Лежао сам на снегу, нисам могао да стојим на ногама. Ватра партизанских јединица све више нам се приближавала. Гранате су почеле да падају око нас. Зажелео сам да нека од тих граната или мина падне између нас, и да нам прекрати муке. Моје предосећање се делимично и остварило. Граната је пала и порушила готово цео зид зграде поред којег смо стајали. Нама и Немцима није се ништа десило. Око пола ноћи Немци су наредили мојим друговима да ме понесу. Спровели су нас у град. Увели су нас у неку салу, мислим да је то био хотел. Просторија је била препуна људи у разним ношњама и униформама. Било је ту и домобрана, грађана-талаца, заробљеника . . . Моји другови су са муком пронашли слободно место и спустили ме на патос. Према ономе што сам видео запазио сам да је било и дезертера из домобранских јединица. Сви смо ћутали. Глад и болови су ме мучили. Три дана нисам ништа јео, нити ми је неко превио ране.

Наредног дана дошао је немачки стражар и наредио друговима да ме понесу. Спровео нас је у команду немачких јединица. Узели су нам податке: одакле смо, ко смо, од када смо у партизанским јединицама и шта смо по чину. Интересовали су се и за наше наоружање, бројно стање, командни састав. Бранили смо се како смо умели. Највише смо говорили да смо мобилисани, да смо свега неколико дана били у јединици, да не познајемо људе и терен и да су јединице растурене, тако да не знамо бројно стање. После спроведене истраге вратили су нас у исту зграду.

Храна је била очајна. Добијали смо неку чорбу која је личила на све друго само не на храну. Тек након три дана дошао је човек у немачкој униформи и први пут ми превио ране. За све време, док ме превијао није проговорио ни речи. Отишао је, а ништа ми није рекао, нити ми је дао лекове. Моји другови су сваког дана одвођени на чишћење снега и поправку пута, а увече су се враћали.

После десетак дана спровели су нас у Рогатицу. Оне који нису могли да ходају, натоварили су у неке каруце, а остали су ишли пешице. Просторија пуна људи, слика иста као у Горажду. Било ми је све теже. Почео сам да слабим. Скоро нисам могао ни да говорим. Смогао сам снагу да позовем стражара. Рекао сам му да желим да ме стрељају, како се више не бих мучио. Након два дана дошла су четири немачка официра. Интересовали су се за партизана који је тражио добровољно да буде стрељан. Посматрали су ме. Нешто су причали и отишли. Приметили су да до сада нико од заробљеника није тражио да буде стрељан. У Рогатици смо остали десетак дана, после чега су

нас пребацили до железничке станице Месићи и возом транспортовали за Сарајево. У путу смо провели два дана јер су партизани порушили део пруге и закрчили пролаз.

У Сарајеву су негде нашли бицикл и наредили мојим друговима да ме на њему одвезу до болнице. Немци су нас пратили до болнице. Од тога дана, другове са којима сам заједно заробљен, нисам више видео. У болници су ме окупали, обријали, превили ране и сместили у кревет. Заспао сам. Не знам колико сам спавао. Када сам се пробудио, уочио сам да ми на столу стоје три оброка хране. Закључио сам да сам спавао више од 24 часа. Тек тада сам приметио да лежим у локви крви. Нисам могао да се покренем. Изгледа да је купање и топла соба допринела да се моје ране утопле и крв процури. Одмах сам звао помоћ. Пренет сам у операциону салу. Дали су ми ињекцију и после тога ничега се више не сећам. Пробудио сам се после два дана и осетио потребу за храном. Почео сам помало да једем. Било ми је лакше.

Ускоро после тога болница се евакуисала. Пребацили су ме у војну болницу у Загребу. Болничар у мојој соби био је Пољак. Поред мене у кревету лежао је немачки официр, који је говорио српскохрватски језик врло добро. Закључио сам да је то неки банатски Немац. Једино сам са њим разговарао. Често пута је код њега, у поподневним часовима, долазио на разговор један усташа, који је такође био на лечењу. Почео сам помало да се крећем, да устајем и ходам око кревета. Једног дана немачки официр, питао ме је одакле сам, ко сам и где сам рањен. Испричао сам му све о себи. Међутим, моја неопрезност за мало ме није коштала живота. После тог разговора дошао је усташа на разговор код немачког официра. Тек што је разговор почео, официр је упитао усташу: „Шта мислиш ко је овај што лежи до мене?" Усташа је слегнуо раменима.

— Ово је партизан — рекао је Немац.

Усташа је зинуо од чуда и почео да понавља:

— Партизан, партизан! Ух, ала ћу се ноћас напити партизанске крви — и измичући се корак по корак изашао је из собе.

Ускоро је наишао и болничар Пољак. Немачки официр га је одмах упознао са инцидентом. То сам и ја потврдио. Пољак ме одмах узео за руку и преселио у другу зграду, удаљену око 200 метара од ове, али у истом кругу. Одмах сам закључио да у новој просторији, где сам био смештен, леже рањени и заробљени болесници партизани и да више није постојала опасност да ми усташа „попије крв". Али ту сам сазнао и другу истину — да из ове болнице по прездрављењу белесници одлазе у логор, а одатле или на стрељање, рад у Немачку или за размену са заробљеним Немцима.

После неколико дана дошао је немачки командант. Извршио је смотру и оспособио ме за излазак из болнице не обазирући се на то што сам једва ходао, Пребачен сам у логор звани Милерова циглана. Услови за живот у овом логору били су очајни — под од цигли, влага, лежање на поду, а храна врло слаба. Претходно сам прошао тестирање код комисије. Узели су личне податке — одакле сам, ко сам, када сам рањен и остало. Могао сам уочити да ме један од присутних Немаца том приликом пажљиво посматра, као да је хтео да чује све. Пошто сам добио место у логору, ускоро ме је посетио и Немац који је био у комисији и упитао ме: „А, одакле ти беше?"

— Из Беле Паланке, одговорих. На питање да ли сам баш из Беле Паланке одговорих му да сам из оближњег села, али да познајем људе у Белој Паланци. Уследило је питање: „Да ли познајеш Радисава Ђорђевића, председника општине". Одговорио сам му потврдно.

— А Николу Стојановића, трговца?

Потврдио сам му да и њега познајем.

— А Чедомира Веселиновића, кафеџију?

— Познајем и њега!

На то је Немац рекао:

— Ја ћу тебе пустити кући, а ти мени да понесеш писмо за супругу у Нишу. Затим ме опоменуо да о томе не говорим ником, да ће ускоро бити замена заробљеника и да ће ме он извући из логора. Тако је и било. Након неколико дана у круг логора дошао је камион са покривеном цирадом. Настала је прозивка и неописива гужва. Сви су хтели да изађу из логора. Немац је дошао до мене и на једвите јаде прокрчио ми пут до камиона и угурао унутра. У тој гурњави није успео да ми да писмо пошто је око камиона било много Немаца и гестаповаца. Тако сам крајем априла у месту Писаревина замењен за немачког војника. Одатле сам пошао за Београд, из Београда у Ниш. У Нишу сам потражио супругу мог спасиоца. Од њених комшија сазнао сам да је већ негде отпутовала.

Када сам се враћао из заробљеништва у Београду ме је сачекао мој старији брат Живојин. Са њим сам дошао кући. Сусрет са родитељима и сестрама био је дирљив. При приласку кући запазио сам да на капији етоји црни барјак. Питао сам брата ко је то у нашој кући умро. Одговорио ми је да није нико. Међутим, моји су били добили извештај од другова да сам у борби погинуо. По нашим обичајима, они су покопали моје одело, организовали посмртну пратњу и рачунали да сам мртав. Тако сам остао и без одела. Тада нисам имао шта да пресвучем. Ипак, било је боље и то него да сам погинуо.

Другови Груја Веселиновић и Бошко Петровић, који су заједно са мном били заробљени, такође су се вратили својим кућама, док је Властимир Бранковић умро у Славонском Броду, од глади и напорног рада код Немаца.

Добривоје Крстић

Курирскп шројка

Трећи батаљон Четврте санџачке НОУ бригаде имао је тројицу сналажљивих и храбрих курира. Били су то Мирко Каљевић, Милош Вујичић и Мркоје Ракочевић. Најстарији, Мирко имао је 18 година, Милош 17, а Мркоје 15 година.

Бити курир при штабу батаљона није било лако. Значило је то свакодневно се излагати разним опасностима. Јер, извештаје и наређења курири нису преносили по ослобођеној територији. Напротив, дејствовали су у непосредној близини непријатељских положаја, понекад између њих, а најчешће у позадини непријатеља.

Курирска тројка Трећег батаљона у свему се изванредно сналазила. Не ретко им се дешавало да се нађу у врло сложеним и тешким ситуацијама. Захваљујући, најчешће, спретности, а не ретко и посебним повољним околностима, успевали су да благовремено и без тежих губитака изврше задатак. Но, увек им то није полазило за руком. На положају код Ивањице Милош Вујичић је био рањен.

Мирко Каљевић, поред курирске службе, вршио је и дужност секретара омладинског актива приштапских делова батаљона. И тај посао обављао је беспрекорно. Овај младић из Бијелог Поља, још од првих устаничких дана, показао се као прави борац за слободу Одмах по ослобођењу варошице нашао се у првим редовима тада тек основане Народне милиције. Као народни милиционар био је наоружан кратким италијанским карабином. Око руке имао је црвену траку. Било је то обележје народних милиционара Бијелог Поља у 1941. години. Они су у тек ослобођеној варошици успостављали ред и чували мир и безбедност својих суграђана. Мирко је поносно носио то обележје и одважно патролирао сокацима Бијелог Поља. Био је најмлађи милиционар. Одлучност, смелост и дружељубивост које је стекао као народни милиционар, још више је испољио као батаљонски курир. Сналажљив, храбар и са доста искуства стекао је симпатије и у батаљону. Знање и искуство несебично је преносио на своје другове Милоша и Мркоја. Зато је и по понашању, а и у стварности био вођа ове курирске тројке.

У извршавању бројних курирских задатака ови момци су имали изграђен систем рада. Скоро редовно практиковали су да задатке обављају заједно. Најчешће, посебно до половине 1944. године, при преносу наређења и извештаја заједно су ишли Мирко и Милош. Касније им се придружио и Мркоје.

Мркоје је био најмлађи. У батаљон га је примио Малиша Шћекић, комесар батаљона. Мркојев долазак у партизане није био случајан. Довела га је мајка. Овом дечаку четници су убили оца, па се његова

мајка бојала да то не ураде и њему. Мркојев старији брат био је у партизанској јединици. Размишљајући како да најбоље сачува свог млађег сина жена је одлучила да га повери партизанској јединици. Случајно је испало да је ступио у Трећи батаљон где му се, такође, налазио старији брат Драго и неколико њихових комшија и пријатеља.

Одмах по ступању у јединицу Мркоје је распоређен у штаб батаљона. У то време био је најмлађи у батаљону. Због тога сви су га пазили и заштићивали. Постао је батаљонски мезимац. У почетку Мркоје није добијао никакве борбене задатке. Тих дана могао се видети како у штабу батаљона прави свирале или неке друге играчке од дрвета.

При ступању у батаљон Малиша Шћекић је наоружао Мркоја кратким италијанским карабином. Са тим оружјем Мркоје је друговао све до половине лета 1944. године. Тада је пожелео да буде наоружан, како је сам говорио, са правом пушком. Обећао сам му да ћу му чим заробимо неку лепшу пушку дати. И баш у то време, када смо водили борбе око Прибоја, заробили емо немачку пушку. Дата је Мркоју. Мркоје је заволео своје оружје. Посебно се са њим поносио због тога што је на кундаку била огреботина од патризанског метка. Говорио је да сада, као и сви остали борци, има праву пушку. Негде тих дана Мркоје је све чешће почео да добија и озбиљније курирске задатке. Извршавао их је са вољом. Звањем курира неизмерно се поносио. Због тога се и све ређе могао видети да ножићем прави фигурице од дрвета. Уозбиљио се, одрастао и постао прави партизански курир.

У лето 1944. године Милош и Мркоје су из штаба батаљона упућени за штаб бригаде. Носили су неки батаљонски извештај. Терен кроз који су пролазили нису довољно познавали. Бригада је само неколико дана раније дошла на ту просторију. Била је ноћ. Помишљали су да су залутали. Ипак, наставили су даље. Приближили су се кући у којој је требао да буде штаб бригаде. Око куће нису приметили никога. То им је било чудно, јер око штаба бригаде никада није било пусто. Увек се ту понеко кретао. Зато су још опрезније почели да се приближавају кући. Када су јој се примакли на неколико метара изненада их је зауставио снажан глас „Халт!" Немачки стражар их је приметио. Брзо су застали, окренули се и почели да беже у правцу одакле су и дошли. Немачки стражар је према њима опалио један метак, а затим у правцу куда су се налазили бацио ручну бомбу. Експлодирала је. Али, њих двојица су у то време били већ далеко од куће. Под заштитом мрака извукли су се и из ове неприлике.

Након повратка бригаде са леве на десну обалу реке Таре, Трећи батаљон је наступао према Косаници. У брзом налету, испред овог села, наши борци су заробили групу четника са већом комором. Том приликом у партизанско заробљеништво пао је и један бели јахаћи коњ. Коњ је дат на коришћење Вукосаву Бошковићу, ондашњем, оперативном официру батаљона. Вукосав се касније хвалио како он има најбољег јахаћег коња у бригади. Баш тада Милош Вујичић је добио задатак да као курир преда извештај штабу бригаде. Кренуо је према штабу остављајући батаљон у селу Чавањ. Без икаквих потешкоћа пронашао га је и извршио постављени задатак. Међутим, када се вратио у Чавањ батаљон није затекао. Пред кућом у којој се раније налазио штаб батаљона срео је неку жену. Рекла му је да је батаљон

напустио село и отишао према Њивицама. Скренула му је пажњу да не улази у кућу. Није му рекла зашто. Милош је мало остао пред кућом, а онда је наставио пут према Њивицама. Кад се већ доста удаљио од куће са прозора је према њему опаљено неколико хитаца. У кући су били четници, приметили га и припуцали за њим. Брзо је напустио овај крај и тако успео да побегне четницима који су се за њим дали у потеру.

Током маја 1944. године Трећи батаљон је ратовао око Потпећа, Зекавица и ЈБуђа. Једне ноћи, у брзом налету, у Потпећу, батаљон је разбио четничку јединицу којом је командовао Јован Јеловац. За-

ШТАБ
XXXVII НОУ ДИВИЗИЈЕ
Оп. бр. 80
20 јула 1944

ШТАБУ III И IV САНЏАЧКЕ БРИГАДЕ[1]

1. У току 20/21 т.мј. пребациће се III и IV бригада на просторију сјеверно од комуникације Пљевља — Пријепоље[2] и то:

— IV бригада кренуће падом мрака из села Обарде, пребацити се преко комуникације између Јабуке и Мијајловице, осигуравши се при томе, и сместиће се на просторији: Брашанско Брдо — Ђурашићи — Тоци, извиђајући у правцу Лима, Прибоја и у правцу комуникације Пријепоље — Јабука.

— III бригада ће кренути из Обарде у 22 часа (пошто оде IV бригада), и пребациће се на просторију Рамовина — Врбово — Ограда — Жарвине — Адровићи, извиђајући у правцу комуникације Јабука — Пљевља и комуникације Пљевља — Рудо.

— Штаб дивизије ће се кретати са III бригадом, и по пребацивању преко комуникације смјестиће се у сјеверозападни дио села Бабине (куће код к. 1275).

— Хируршка екипа кретаће се са Штабом дивизије.

— По доласку на горе одређену просторију одмах упутити везу до овога Штаба. Предузети извиђање и организовати обавјештајну службу.[3]

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

За штаб
Командант — п.пуковник,
Жарко С. Видовић

[1] Оригинал, писан на машини, налази се у архиви Војноисторијског института под рег. бр. 26—3, к. 1253.

[2] Дотадање положаје јужно од комуникације Пљевља — Пријепоље преузела је Прва пролетерска дивизија, а такође и Осму црногорску бригаду под своју команду. Види док. бр. 25—3, к. 1253 у архиви ВИИ.

[15] Види док. бр. 219.

робљена је и четничка комора са доста опреме. Малиша Шћекић је због тога позвао Милоша и наредио му да заједно са борцем Планићем оде до места где су остали интенданти Јокан Смоловић и Хасим Међедовић. Требао је да их позове да дођу и покупе од четника заробљену опрему и пребаце је у седиште батаљона. Док се Милош приближавао батаљонској комори и месту где су били интенданти изненада се отворила жестока борба. Четници су напали батаљонску комору. Због тога Милош и Планић нису пронашли интенданте. Да не би пали у руке четника упутили су се према батаљону, не преневши наређење Јокану и Хасиму. Дошли су на место где се батаљон раније налазио. Али, ту га нису затекли. Наставили су да га траже. Путовали су скоро целе ноћи и тек пред зору сустигли батаљон који је маршовао према месту логоровања. Одмах су известили команданта батаљона да је комора нападнута од четника и да нису могли да пронађу интенданте.

Заједно са батаљоном продужили су према селу Њивице где је батаљон логоровао. Кад су стигли у логор тамо су затекли Јокана Смоловића и његовог заменика Хасима Међедовића. Њих двојица су реферисали Владу Лечићу, команданту батаљона, да су их четници напали, да су се једва спасили и да је један део коморе, заједно са коњем Вукосава Бошковића, заробљен. Када је то чуо Вукосав се љутио на Јокана. Пребацивао му је што је дозволио да део коморе буде заробљен, а посебно што је допустио да и његов коњ доживи такву судбину. У каснијим борбама на овом терену четници су дозивали команданта батаљона Влада Лечића и изазивачки питали: „Где ти је зекан!?"

Милош и Мркоје су другом приликом, када су носили пошту, на путу Какмуже — Мијаковићи набасали на двојицу четника. Партизански курири су се први снашли, скинули су пушке са рамена и опалили неколико метака према четницима. Изненађени и престрашени четници су побегли у оближњу шуму. Милош и Мркоје су се, такође, склонили с пута и опрезно наставили даље извршавајући задатак који им је био постављен.

У току лета 1944. године, када се Трећи батаљон налазио око Нове Вароши, Милош је добио задатак да однесе пошту у штаб који је у то време био смештен у овој варошици. Са њим је тада пошао и Вељко Жугић. Међутим, баш у то време Немци су појачали нападе према Новој Вароши тежећи да је заузму. Због тога су све јединице и штабови напустили Нову Варош. Када су њих двојица дошли у Нову Варош јединице и штабови већ су се повукли. У кући у којој се налазио штаб и где су требали да предају пошту нашли су само двојицу партизана, који су се, такође, спремали да напусте и зграду и варошицу. Нису имали коме да предају пошту. Одлучили су да се брзо врате у свој батаљон. Кад су стигли у село Радојињу, где се раније налазио батаљон, тамо никога није било. Од мештана су сазнали да су партизанске јединице отишле према Прибоју. Наставили су најпре према Кокином Броду, а онда и према Прибоју. Терен им је био непознат. После дужег пешачења стигли су батаљон. Брзо су заборавили непријатна осећања и страх који су осећали трагајући за батаљоном.

Милошу Вујичићу се догодило и то да је у сумрак, код Гуче, упао међу пијане четнике. На задатак су тада кренули Мирко Каљевић **и**

он. Уз пут Мирка је заболела нога. Није могао даље да пешачи. Договорили су се да се он врати у штаб батаљона, а да Милош настави сам. Тако је и било. Мирко се полако упутио према батаљону, а Милош је сам наставио пут према штабу бригаде. Ишао је опрезно. Није довољно познавао терен, а знао је да су туда претходних дана наше јединице са четницима водиле свакодневне борбе. Када је стигао близу куће за коју је сматрао да се у њој налази штаб бригаде никога није приметио, али је чуо неку галаму и псовке. Чим је чуо псовке знао је да то нису партизани. Зауставио се и боље ослушнуо. Закључио је да се у кући налазе четници. Пили су и галамили. Окренуо се и пошао назад. Зашао је у неки шљивик, поред кога се налазила шума. Кад се већ налазио у шљивику из куће је изашао један четник. Приметио је Милоша и припуцао на њега. За њим из куће је изашла неколицина. Отпочели су да пуцају према Милошу, али нису се усудили да пођу у потеру за њим. Остали су поред куће. Мрак и густа шума у коју је ушао омогућили су му да тада побегне. Ипак, бојећи се да га не ухвате Милош је поцепао писмо, а затим опрезно наставио пут према батаљону. Лутао је. Целу ноћ је препешачио и тек изјутра стигао у батаљон.

Из ових неколико примера види се како је тежак, напоран и са пуно ризика био курирски позив. Курирска тројка Трећег батаљона успешно га је обављала.

Велизар Обрадовић

Извиђачи на Маљацкој

Од Горажда до Пала, на правцу дејства 37. дивизије, непријатељ је пружао снажан отпор. У реону Пала (Мали и Велики Коран и школа у Палама) била је организована чврста одбрана. После неколико дана узастопних дананоћних напада, уз садејство 3. пролетерске, 4. бригада је овладала реоном Пале и наставила борбена дејства у правцу Сарајева. У овим борбама извиђачка чета је извршавала извиђачке задатке. После једне вешто изведене акције у позадини непријатеља ухваћена су два немачка официра. Кад није била ангажована на задацима извиђања, чета је, на спојевима батаљона, дејствовала као стрељачка јединица.

По савлађивању реона Пале, бригада је наставила дејства у правцу: Кумани — Челина — Худеж. Непријатељ је, у повлачењу према Сарајеву пружао узастопни отпор. По избијању на ову линију, извиђачка чета је наставила са извиђачким задацима на правцу Требевић — Сарајево.

Бригада је наставила дејства у правцу Сарајева. Њен 4. батаљон водио је огорчене борбе за масив Требевића. Извиђачка чета имала је задатак да настави извиђање правцем: Долићи — Брус, затим у правцу с. Равне. Подршку чети давао је 3. батаљон са тешким митраљезима.

Код с. Долићи на мање непријатељске снаге, уз подршку митраљеза 3. батаљона, брзо смо их ликвидирали. Наступајући у правцу с. Равне, наишли смо на ватру непријатељских митраљеза. Брзо смо овладали и тим положајима, одакле смо посматрали Сарајево.

У поподневним часовима на падинама Требевића, од команданта бригаде, Милоша Влаховића, чета је добила задатак да се крене ка граду Сарајеву. Наређено је да узмемо довољно светлећих ракета и означавамо где се налазимо.

Спустили смо се низ падине Требевића до Бистрика. Кретали смо се, једно време, поред неког поточића, користећи пошумљени простор и увале. На чуки изнад Бистрика, приметили смо бункер. Прилегли смо и упутили групу бомбаша. Вешто је пришла и бацила бомбе. Ватреног одговора није било. Журили смо да се домогнемо предграђа Сарајева. Код првих кућа Бистрика осећали смо се безбеднији.

Наступајући улицама Бистрика у правцу р. Миљацке, у једној згради чули смо хармонику. Распоредили смо се око зграде. Са куририма и комесаром Недовићем упао сам унутра са упереним аутоматом. Била је то кафана, а унутра су били војници неке усташко-до-

мобранске јединице. Оружје им је било постављено уз зидове и по столовима. Наредио сам да дигну руке увис, да не мрдају. Предали су се. Покупили смо оружје и пребацили у другу зграду. Нама није требало. Били смо наоружани аутоматима и пушкомитраљезима. У тој руљи било је пијаних и унезверених домобрана. Позвали смо ако желе добровољно да нам се прикључе. Град нисмо познавали, требали су нам као водичи. Издвојило се 5 младића и пошли су са нама. Дали смо им оружје. Остале смо затворили у кафани и наредили да ту остану. Затим смо продужили. Распоређени по одељењима брзо смо изашли фронтално на р. Миљацку. Заузели смо положај уз бедем на левој обали. Колико се сећам, то је било негде код Принциповог моста. Два одељења смо вратили нешто у назад, ради обезбеђења и повлачења у случају потребе. Већ је падао мрак. Проласком улицама Бистрика народ нам је клицао и са балкона бацао цигарете. Једна стара муслиманка нас је благословила и поклонила нам пешкир од платна, проткан сребрним нитима.

Мислили смо да већ имамо слободни Бистрик, све до леве обале р. Миљацке, када се на десној обали, из правца Баш-Чаршије, појавила колона Немаца, уз пратњу тенкова. Имали смо наређење да избегавамо уличне борбе. Али ситуација у којој смо се нашли није пружала други излаз, па смо отворили ватру по немачкој јединици. Немци су се ускомешали, очигледно изненађени. Панично су се повлачили. Колико се сећам, било их је око десет мртвих. Нама је рањен борац Дивац Мирко, п. митраљезац, родом из Пријепоља. Борба није дуго трајала, највише 10 минута. Повукли смо се дубље у Бистрик. Организовали смо одбрану и случају напада. То је било око 19 часова. Наши заробљеници са Бистрика, који су нам се добровољно прикључили после првог ватреног крштења на Миљацки, нестали су.

Сматрали смо нужним да Бистрик са ж. станицом држимо до доласка наших јединица. Желели смо да то буде што пре. Испалили смо више светлосних ракета. Око 21 час успоставили смо везу са 4. батаљоном наше бригаде. Касније су стизале остале јединице. Борбена дејства су се брзо проширила на десну обалу р. Миљацке. Командант бригаде, друг Милош Влаховић, дошао је око 22 часа и честитао извиђачкој чети.

Око 01.00 часова, штаб бригаде је наредио да се извиђачка чета повуче на одмор. Сместили смо се у једну већу зграду, уз строго војничко обезбеђење. Ускоро је код нас дошао један друг, представио се да је из градског комитета Партије. Колико се сећам, звао се Салих или Салко. Комесар чете Недовић касније га је виђао. Честитао нам је на успеху. Сматрајући да смо прва партизанска јединица која је ушла у Сарајево, поклонио нам је мотор од 350 куб. Захвалили смо се на пажњи и рекли да мотор не можемо за сада користити. Поклонио нам је бицикл. У Сарајеву смо остали 2—3 дана. Уз помоћ позадинских радника хапсили смо оне који су били на страни окупатора, прикупљали оружје и муницију, као и осталу војну опрему.

У граду је већ 6. априла функционисала цивилна власт. Заробљенике и ратни материјал предали смо органима власти.

Светозар Драшковић

Курирске невоље

Марта 1945. године наш батаљон је добио наређење да нападне жел. станицу Пале код Сарајева. Наређење смо добили у с. Влаовићи које се налази на левој страни реке Миљацке. Напад смо извршили ујутру око 03,00 часа. 1. чета је нападала на левој страни батаљона, на бункер који се налазио на брду Велики Коран; 2. чета је нападала у средини, правац напада ж. станице Пале; а 3. чета на десној страни батаљона, главни објекат напада бункер, који се налазио на брду Мали Коран.

Пре почетка напада добили смо водича, мештанина засеока у близини железничке станице Пале. Ноћ је била мрачна, терен нисмо познавали.

Водич нас је неопажено довео близу бункера на Малом Корану, одакле смо могли да отворимо успешну ватру. Ту смо застали у намери да командир изда конкретне задатке сваком воду. У том моменту, на левој страни, на Великом Корану отпочела је борба (после те акције говорило се да је 1. чета отпочела борбу пре датог знака за почетак напада). Одмах смо извршили напад на бункер, брзо га заузели. Непријатељ је пружио отпор и одступио преко пруге, (Вишеграда — Пале — Сарајево) и посео други положај за одбрану, раније припремљен, на брежуљку иза ж. станице Пале.

На Малом Корану, поред осталог, заробили смо и око 30 маскираних зимских одела. Командир чете Иван Томић, мислећи да су то комплетна маскирна зимска одела, (биле су то само виндјакне умотане у ћебе) наредио је да останем у овом бункеру и чувам их, а у случају да нас непријатељ потисне маскирна одела не смемо оставити.

Заузимањем овог положаја, пресекли смо немачке положаје. Немачке јединице остале су у Стамболчићу и Соколцу, одсечене. Немци су им послали појачање из Сарајева, оклопни воз, са доста, добро наоружаних, војника. Претила је опасност да наше јединице буду одсечене, зато су поново пребачене са десне стране реке и пруге. Заузеле су положај и отвориле ватру на оклопни воз. Због слабог наоружања нису могле зауставити воз. Наређено је да се батаљон повуче према селу Влаовићи. Из воза је отворена жестока ватра из разноврсног наоружања, на све три чете нашег батаљона, које су одступале према с. Влаовићи у правцу планине Јахорине. У тој борби око ж. станице Пале наша чета је имала једног мртвог, Саву Савовића из Челебића. Тројица бораца су заробљена: Мушић Ноу, Рамо, трећег имена се не сећам, из околине Новог Пазара, увек су се заједно кре-

тали, у борбу или ван борбе. После ослобођења Сарајева, сазнали смо да су их Немци ухватили и обесили, а мештани сахранили. Имали смо и неколико рањених.

Одступањем чета, водич који је остављен са мном, побегао је. Није нам више био ни потребан. Узео сам ћебе са виндјакнама, напртио на леђа и иза чете одступао. Али бреме је било прилично тешко. Ишао сам кроз неку шикару, негде је било грмља, негде не. Наилазио сам на неке пропланке и ливаде у шуми. На једној узбрдици снег је био омешкан. Из воза је праштала ватра. Поред мене су падала зрна. На око 100 метара испред мене густа шума, велике смреке. Мислио сам само да дођем до њих. Иза мене чуо сам глас: „Предај се Титово копиле". Уплашио сам се. Добио сам неку натчовечанску снагу. Трчао сам до јарка пута, бацио балу виндјакни у вододерину, скочио на ћебе. Окренуо се. Иза мене на око 120 метара био је усташа, у црној униформи. Трчао је. Испалио сам рафал из аутомата. Пао је. Не знам да ли сам га погодио. Била је стрмина, обрасла у неко ситно шибље. Гониоца нисам више видео нити чуо. Заузео сам заклон у вододерини поред једне дебље смреке и осматрао да ми се не привуче.

Немци су из оклопног воза пренели ватру на шуму испред мене. Гађали су неко време и престали. Упалили су воз и кренули према Сарајеву. После одласка воза, узео сам завежљај са виндјакнама. Донео сам га у село Влаовићи, где је стигла наша чета. Другови су се обрадовали. Неки су ми у шали говорили да су ме већ ожалили минутом ћутања, да у другој борби могу слободно погинути.

Јавио сам се командиру чете, са маскирним зимским оделима. Био је радостан што сам жив. Дохватио је ћебе и размотао га. Али то нису била маскирна одела, само виндјакне, што је покварило командирово расположење.

Приликом бројања виндјакни пронашли смо у завежљају пушчано зрно. Ту се задржало док сам га носио на леђима. Командир ме је похвалио за успешно извршени задатак. Добио сам и прекор од четне болничарке Станке Кнежевић. Пребацила ми је што сам остао иза чете, док је чета водила борбу око железничке станице Пале. Али рекла је да је све задатке извршавао курир Петровић Предраг (из села Калне код Књажевца). Није знала да ми је командир наредио да останем.

Радомитр Манчић

Веза Дара — Зец

Било је то у марту 1945. године. II батаљон IV еанџачке бригаде држао је положај према Палама, у рејону села Бистрице. Овде је непријатељ био снажно утврђен. Свакодневно смо ишли у извиђање. Обавештајна служба била је добро организована и располагала је са детаљним подацима о непријатељу. Као обавештајни официр II батаљона, имао сам увид у начин информисања о стању непријатеља и уопште о нашој ситуацији. Веза је била другарица Дара. Све што сам о њој знао било је само име — Дара. Са њом сам размењивао извештаје у писаној форми. Али то није било једноставно.

Дара се налазила у непријатељском обручу. Место за остављање извештаја било је на простору између нас и непријатеља. Тешко је било изаћи из непријатељског круга, а не бити сумњив. Ипак, наша досетљивост отворила је наизглед непремостиве препреке. Извештаји су изношени на дну канте за њивско ђубриво. Подаци су редовно стизали на одређено место. Тако смо и за стрељање извесног броја родољуба у Сарајеву сазнали после неколико дана. Дара је добијала податке и од машиновође који је возио на линији Сарајево — Пале.

На том терену била је смештена и једна домобранска сатнија. Другарица Дара је одржавала везу са неким домобранима који су били симпатизери НОБ-а. У једном извештају тражена је сагласност да ти симпатизери посете наш батаљон. Сложили смо се и обезбедили слободан пролаз кроз нашу територију. Дали смо им гаранцију да им се неће ништа десити. Посетила су нас два домобрана, један официр и један редов. Они су и касније долазили, све док смо били на том положају и достављали нам податке о непријатељу.

Једног дана од штаба смо добили наређење да испитамо положај непријатеља на Палама. Ноћу је извршен напад на једну косу изнад Пала. Том приликом заробили смо једног Немца, подофицира. Сутрадан смо га спровели у штаб бригаде.

Када смо учествовали у ослобађању Пала вршили смо напад на железничку станицу. Непријатељ се повлачио у правцу Сарајева. Железничка станица је стара, још из доба Аустрије, прављена од тврдог материјала. Имала је велики подрум чија су врата била направљена од челика. Чули смо да одатле допире нека грађа. Захтевали смо да се врата отворе. Али врата су и даље остајала затворена. Спремили смо се да гађамо „џубулама". Ипак нешто нам није дало мира. Сетио сам се Даре. Узвикнуо сам њено име и рекао да смо партизани, да сам Зец из извештаја (тако сам се потписивао). Врата су се отворила. Изашла је другарица Дара са неколико другова. Склонили су се да их усташе не ликвидирају. У подруму се налазило још народа. И њих је случајност спасила од страдања.

Борислав Зечевић

Без предаха и одмора

Приликом формирања 4. санџачке НОУ бригаде одређен сам за курира у штабу бригаде. На овој дужности остао сам све до јесени 1944. године. Када сам у Новој Вароши завршио курс командира, распоређен сам на дужност заменика командира 1. чете 1. батаљона.

У то време, у штабу бригаде били су још курири: Милош Шпица, Вук Јоцовић, Рајко Думић, Раде Љујић, Милош Крвавац, Митар Максимовић, Ђокица Челар — Крајишник, један друг звани Беће, чијег се имена не сећам и други.

Курири су из штаба бригаде у Штаб 37. дивизије доносили извештаје и наређења за штабове бригада. За команде батаљона носили смо писмена, некада усмена наређења или друге кратке поруке.

Курири су имали одговорну и врло важну улогу у току НОР-а. Од њиховог благовременог преношења наређења често је зависио успех неке борбе или благовремени покрет јединица. Ово се посебно односило на 4. санџачку бригаду, која у штабу, а и у командама батаљона, није имала друге везе осим курирске.

Обављање курирске дужности било је везано за велике тешкоће и напоре: велика удаљеност штабова и команди до којих је требало преносити пошту, тежак терен, у току зиме често непроходан. Курире су вребале опасности. Непријатељ је правио заседу на путевима где су претпостављали да ће наићи курири. Било је и примера напада. Због тога су на удаљенија места ишла 2 до 3 курира. Курири су готово увек били у покрету. У току маршевања и покрета јединица курири су се кретали са Штабом бригаде или су у покрету носили наређења командама батаљона. Када би се јединице разместиле за краћи предах или одмарање, курири ни тада нису одмарали. Одлазили су на нове задатке.

Неколико пута су курири, после доношења поште у штаб дивизије, продужавали у штаб корпуса ради ношења хитне поште. На путу су остајали 3 до 4 дана.

У времену продора наших снага за Србију, када се бригада налазила под непосредном командом Врховног штаба, курири су носили пошту до Штаба 2-ге, 5-те и других дивизија. Путовало се и преко 70 км у једном правцу. Тако су курири бригаде прелазили цео Санџак, део Западне Србије, Источне Босне и Црне Горе. Најдужи пут курира био је октобра 1944. године, када су из Штаба 4. санџачке бригаде, од Гуче код Ивањице, кренули за Штаб 37. дивизије, који се налазио у Шаховићима код Бијелог Поља. Требало је прећи велику удаљеност и избећи четнике, крећући се територијом где није било наших снага.

Било је и неопрезности курира. Тако смо се, у јуну 1944. године, нашли на левој обали р. Лима, према Бистрици. Стали смо и брали трешње. Том приликом наишла је колона од 8 до 10 немачких тенкова. Немци нас нису приметили. Уместо да се повучемо неопажено ми смо отворили ватру на њих. Да зло буде веће, први испаљен метак био је светлећи. Немци су приметили где се налазимо. Убрзо је по нама уследила ватра једног топа и митраљеза из тенка. Једва смо успели да се повучемо без губитака. Били смо млади и нисмо много размишљали о опасности. Мислили смо да нам Немци не могу ништа, пошто је између нас протицао Лим, који је био препрека за тенкове.

Када нисмо били на курирским задацима налазили смо се у пратњи и на обезбеђењу руководилаца Штаба бригаде. Ја сам често пратио команданте бригаде Новака Кнежевића, Чеда Друловића, комесаре Живка Жижића и Веселина Булатовића, руководиоце СКОЈ-а Павла Делевића и Милоша Миликића и друге. Били су то све храбри руководиоци. Осећао сам велику радост и задовољство кад бих се нашао у њиховој пратњи. За мене је свака пратња представљала изузетан доживљај.

У јануару 1944. године бригада је водила борбу са Немцима и четницима у с. Глисници. Непријатељ нас је изненада напао. Бригада се морала повлачити према р. Ћехотини. Ја сам се налазио у пратњи комесара бригаде Живка Жижића. Он је остао да организује заштиту повлачења. Међутим, немачки скијаши изненада су се појавили на блиском одстојању и осули жестоку ватру. Том приликом један рафал закачио је комесара. Није могао сам да се креће. Нас неколицина отворили смо ватру. Убрзо смо их уђуткали и Живка извукли са брисаног простора. Било нам је жао комесара, само што нисмо плакали. Он се држао храбро и тешио нас да то није ништа, да је лакше рањен. То је говорио само да би нас охрабрио. Пренели смо га преко Ћехотине и даље према Мељаку.

Сличан случај десио се и приликом рањавања руководиоца СКОЈ-а, Павла Делевића, марта — априла 1944. године приликом одступања према с. Косеници. Павле се са својим СКОЈ-евцима налазио у заштитници. И док му је липтала крв са још непревијене ране, меци фијукали изнад нас, он је причао вицеве на свој рачун и храбрио нас. Били смо уплашени, не од блиске ватре четника, већ од помисли да ли ће Павле преживети велико крварење. Иако тешка ситуација, било нам је драхо што смо-се ту нашли да га рањеног изнесемо са бојишта.

Једном другом приликом, у лето 1944. године, руководилац СКОЈ-а Милош Миликић, који је на дужности заменио рањеног Павла Делевића, пошао је да обиђе скојевску организацију у једном батаљону, који се налазио око 15 км удаљен од штаба бригаде. Комесар бригаде Веселин Булатовић рекао је да са њим пође један курир. Милош је говорио да му то није потребно, да нема опасности. Ја сам се јавио комесару, изразио жељу да пођем. Комесар се сложио. Пошли смо са коњима. Мидо је, како смо звали Милоша, имао лепог и послушног коња којег је сам пазио и тимарио.

Приликом одласка нисмо имали никаквих проблема. После обављеног задатка, у повратку, преко једне заравни у с. Шербетовац, на путу за с. Бабине код Пријепоља, Мидо рече: да видимо који је коњ бољи. Потерали смо их у галоп. Мидов коњ је био бржи. Измакао ми је за неколико корака. Ја сам ошинуо коња. Чим смо утрчали у шуму

Мидо је нагло зауставио свог коња. Ја сам са својим протрчао, незнајући шта се десило. У наредном тренутку чуо сам плотун пушака иза себе. Било ми је јасно да је испаљен на Миликића. Други плотун био је намењен мени, јер су ми меци зазвиждали изнад главе. Помислио сам да су убили Милоша. У том тренутку осу се рафал из Милошеве машинке. Отворио је ватру на четнике. Била је то заседа која је затим побегла. Покушао сам да зауставим коња, јер нисам желео да помисле како сам побегао. Коњ се уплашио и јурнуо напред. Ипак, успео сам да га смирим. Тада сам чуо топот Мидовог коња. „Јоле, ранише ли те ови бандити" — завика. „Не", одговорих, „а тебе Мидо". „Ни мене". Поново смо потерали коње, журили смо да избегнемо поновну ватру непријатеља.

Кад смо стигли у Штаб бригаде испричали смо шта нам се и где догодило. Другови из штаба приметили су две рупе на Милошевој униформи, од пушчаних куршума. Имао је невероватну срећу.

Командант бригаде је наредио да се на место где је била четничка заседа пошаље заштитни вод и једна чета из најближег батаљона. Нађено је 8 чаура од пушака, локва крви и парчад италијанске кошуље, коју су четници цепали да би превили рањеника. Нешто касније, наши обавештајни органи ушли су у траг организатора заседе. Он је после рата стрељан за многа злодела која је починио, највише сачекујући курире и поједине партизане који су пролазили овим путем.

Јокан Јоковић

Сшрах и срећа

Извршавајући своју курирску дужност једнога дана сам, са писмом у опанцима, пролазио кроз једно село ка Горажду. Корачао сам слободно, као да се у селу и око села ништа не догађа. У селу су били непријатељски војници. Дечачког лица, у сеоској ношњи, наишао сам на једно двориште ограђено високим зидом, са великом гвозденом капијом. Не слутећи шта се и ко налази унутра, застао сам провиријући кроз капију. У дворишту сам приметио војску. У средини су стајала два четника.

Иако сам одмах продужио знао сам да су ме приметили. Одмах су напустили место на ком су стајали. У непосредној близини, са прозора једне куће мала, љупка девојчица, на моје питање: „Чија је ово војска?", одговорила је да су ту четници, да се што пре удаљим одавде. Убрзао сам корак. Био сам на измаку села. Потрчао сам у правцу реке и изгубио се у врбаку. Убрзо приметио сам да за мном јуре два четника на коњима. Застали су, осмотрили околину и кренули у потрагу. Нашао сам лепо склониште у врбаку, завукао се и ћутао.

Дуже време нисам смео да напустим то место. Нисам знао у ком правцу су отишли четници. У времену док сам чекао, обузет страхом, помишљао сам на све. Међутим, знао сам једно: било када, у било које доба дана или ноћи, морам стићи и предати пошту. Знао сам да ме другови с нестрпљењем очекују. Најзад сам напустио склониште и кренуо.

Наставио сам пут поред реке. То је био мој најбољи заклон. Почела је да пада јака киша, што ми је одговарало. Био сам сигурнији док се крећем по невремену.

Одједном сам испред себе угледао стражу. Озарена лица, раздрагани и нзсмејани војници прихватили су ме и одвели у штаб бригаде. Био сам срећан што сам извршио задатак и остао жив. Никада у животу нисам био срећнији.

Моји другови и старешине у јединици нису имали стрпљења да чекају. Већ су ми пошли у сусрет. Угледао сам их. Радости није било краја. Раширених руку прихватио ме је командир. Изљубили смо се. Командир ме је потапшао по рамену, насмејао се и рекао: „Ћирићу, извршио си своју највећу и одговорну дужност. Испричај нам зашто си закаснио?" Испричао сам и тек тада ме је обузео страх. После 2—3 минута кренули смо у село да потражимо девојчицу која ми је спасила живот. Нисмо је нашли. Заједно са родитељима напустила је село.

(IV бригада, III чета, III батаљон 37. санџачка дивизија).

Ћирић Михајла Јован

Доживљаји курира

За курира при штабу 3. батаљона одређен сам у априлу 1944. године и остао све до 24. децембра исте године.

Осећао сам се омаловажен. У чети смо се шалили на рачун кувара, курира, коморџија, коњоводаца. Наредног дана батаљон је добио задатак да се пребаци у Пренћане, на десну страну Таре. Маршевали смо у колони низ врлетне стране Шаранаца, према Тари. Са чела се преносило наређење: „Курир напред, курир напред". Осетих се некако важним. Командант ми је дао задатак да се спустим до Таре и испитам када ће доћи на ред пребацивање нашег батаљона преко реке на импровизованом мосту. Осетио сам понос. Схватио сам да постоји задатак који једино ја те ноћи извршавам, у име целог батаљона.

Касније сам све више увиђао да је курирска дужност важна и тешка. Куририма у батаљону је било најтеже, теже него онима у штабу. За тих осам месеци, од априла до краја децембра, као курир, имао сам разних згода и незгода. Пролазио сам кроз четничке положаје, бивао одсечен од батаљона, налетао на немачког стражара, сусретао се са немачком извидницом, цепао и уништавао пошту да не падне непријатељу у руке. Догађало се да чета у коју сам послат није више на том положају, или да је штаб бригаде променио место, или да ноћу залутам и налетим на немачког стражара.

Било је то негде на троуглу између Пожеге, Ариља и Ужица. Батаљон је, колико се сећам, био смештен у селу Горобиље. Дошли смо из правца Ужица. Маршујући преко дана, командант батаљона ми је рекао да ћу у једно село, кроз које смо пролазили увече, у штаб бригаде однети извештај. То је било крајем августа или почетком септембра 1944. године. Командант ми је отприлике рекао у којој ће кући бити штаб. Предвече Мирко Каљевић и ја понели смо извештај. Требали смо да пешачимо око три сата. Мирка је заболела нога. Почео је да изува чизму, да увија ноге некаквим крпама. Имао је велике жуљеве на обе ноге и морао се вратити. Ја сам наставио пут. Када сам дошао у село у ком сам мислио да је штаб бригаде, била је ноћ. Упутио сам се према кући у којој је требао да буде штаб бригаде.

Некакви људи су се врзмали по шљивику испред куће. Нико ме није заустављао нити шта питао. Врата су била отворена и видело се светло. Из куће се чула некаква врева и песма. Песма ми је била чудна, непозната. Чини ми се да је и стражар био пред вратима. Ни он ме није заустављао. Када сам дошао до врата угледао сам чупаве и брадате људе. Нешто су викали, певали, вриштали, галамили. Био сам потпуно збуњен. Секунди или делићи секунде су одлучивали шта да радим. Повукао сам се назад лагано и скочио у шљивак. Неко је

повикао: „побеже". Бежао сам између шљива и коња који су ту били повезани. Брзо сам одмицао. Фијукала су зрна, викали су, псовали комунистичку мајку.

Осетио сам да ће ме сустићи. Скренуо сам лево у шумарак, скрио се у густиш под неко изваљено дрво. Притајио сам се. Извукао коверту из џепа, полако је поцепао и закопао. Отшрафио сам бомбу. Мислио сам да је бацим на њих ако ме открију и да бежим. Чуо сам их како пролазе путељком изнад мене. Једни су говорили: „Предај се", други „Побеже", неки опет, „Ја сам га убио, наћићемо га сутра .. .". Све се утишало. Не знам колико сам под тим дрветом остао, чинило ми се дуго. Плашио сам се заседе.

Гавро Соковић, са групом бораца 4. бригаде (седи)

Негде у току ноћи кренуо сам одатле и докопао се велике шуме. Био сам уморан, гладан, исцрпљен. Већ је свитало. Наставио сам да тражим батаљон. Ни он није био тамо где сам га оставио. Нашао сам га тек предвече. Однекуд су чули да су ме ухватили четници и одмах убили.

Владо Лечић и Малиша Шћекић су ме грлили. Тражили су да причам како је све то било. Малиша је, као и увек, са мном почео да се шали. „Знао сам ја, вели, да ће се Прошћењац спасити. Њих да бациш на главу дочекаће се на ноге". Тада сам постао кандидат за Партију. Малиша ми је рекао да ће ме одмах примити, али сам на пријем чекао још око месец дана.

М. *Вујичић*

Између наших а неиријашеља

Децембра 1944. године распоређен сам у III чету II батаљона 4. санџачке бригаде 37. ударне дивизије у Новој Вароши. За релативно кратко време одређен сам за курира Штаба 4. санџачке бригаде. На тој дужности нализио сам се све до краја рата. Присећајући се више догађаја, један ми је стално пред очима. Догодило се то у операцијама НОВ-а за ослобођење Горажда, када сам и рањен.

Борбена дејства за ослобођење Горажда трајала су неколико дана и ноћи. 4. санџачка бригада наступала је преко Чајнича, затим форсирала реку Дрину и заузела положај на брду Мишјак. Налазила се на централном сектору нападних дејстава за ослобођење Горажда. Главне одбрамбене снаге Горажда биле су немачке јединице, потпомогнуте усташама и домобранима. Вођене су дананоћне тешке и крваве борбе, у којима је пало много наших друшва и другарица.

Штаб 4. санџачке бригаде налазио се 2—3 километра од положаја на Мишјаку, узводно од реке Дрине, према Фочи. Штаб је био смештен у једном селу у напуштеној згради. У јеку борбених дејстава, негде у првој половини фебруара 1945. године, око 16 часова непријатељ је отворио минобацачку ватру на сектору где је био смештен штаб бригаде. То је трајало око пола сата. Непријатељске гранате су разориле више околних кућа. Оштетиле су и зграду у којој је био смештен штаб. У том нападу нико од чланова штаба и пратећег вода није погинуо. Увече, око 21 час, пошао сам са замеником команданта бригаде, капетаном Секулић Радојицом, на положај бригаде на брдо Мишјак. У међувремену водила се тешка борба са непријатељем. На положају су били свих 5 батаљона 4. санџачке бригаде. Капетан Секулић ме је, после извесног времена, око 23 часа питао да ли знам где се налази положај 4. батаљона наше бригаде. Одговорио сам му да знам. Наређено ми је да однесем пошту команданту 4. батаљона, да се одмах вратим и донесем повратни извештај.

Било је негде око поноћи. Са свих страна грмело је од пуцњаве. Идући опрезно путањом наишао сам на неколико наших бораца који су ту погинули. Одједном ме ухватио велики страх. Са свих страна грмело је од пуцњаве, ноћ, мртви другови. Ломио ме тај тежак осећај. Опрезно сам се спуштао према једном потоку. Одједном, запрштао је рафал. Зрна су зафијукала изнад мене. Пао сам. Убрзо сватих да сам погрешио правац кретања. Уместо да идем лево, према положају нашег 4. батаљона, отишао сам десно, у правцу Горажда. Нашао сам се на домак непријатељског положаја. Покушао сам да се неопажено вратим назад. Нисам осећао ноге. Када сам се прибрао од страха и

ШТАБ
IV УДАРНЕ БРИГАДЕ
XXXVII УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ
ЈУГОСЛОВЕНСКЕ АРМИЈЕ
3 априла 1945

РЕЛАЦИЈА

Секција: Сарајево, размјер 1:100.000.

IV Ударне бригаде XXXVII Ударне дивизије Југословенске Армије за вођење борбе са Немцима (181. дивизија), усташама, ћебовцима и милицајцима, 3. априла т.г. на положају Стамболчић — Мали и Велики Коран — Хоџа — Градина — Пале.

I. — НЕПРИЈАТЕЉ:

а) Јачина непријатеља: 800 Немаца, 900 усташа, око 200 ћебоваца и око 1.200 милицајаца.

б) Наоружање непријатеља: око 20 брзих шараца, 2 лака бацача, 1 тешки бацач и више аутоматског оружја.

в) Морал и активности непријатеља прилични.

г) Непријатељ је дефанзиван.

II. — НАШЕ ЈЕДИНИЦЕ:

а) Јачина бригаде изузев 1 батаљона: 2.353 борца и руководиоца.

б) Наоружање бригаде: 5 тешка бацача, 4 лаких бацача, 15 тешких митраљеза, 49 лаких митраљеза.

в) Садејство наше брдске артиљерије.

г) Морал наших јединица одличан, као и борбеност.

ТОК БОРБЕ

Пети батаљон ове бригаде нападао је на Хоџи и Стамболчићу, успјевши да потисне непријатеља до Пали. Други батаљон нападао је на Мали и Велики Коран — Пали станица, водећи огорчене борбе за Мали и Велики Коран, овладавши њиме протјерао је непријатеља и наставио борбу око Пале станица, одакле је послије успјешне борбе протјерао непријатеља и заузео Пале станицу. Четврти батаљон ове бригаде нападао је непријатеља у правцу Требевића. За цело вријеме борбе садејствовала је наша артиљерија, која је увелико омогућила успјешан исход борбе.

Непријатељски губици: 20 мртвих и 35 рањених војника и официра. Заплијењено је више непријатељске спреме у варошици Пале.

Наши губици: 2 мртва и 7 рањених.

СМРТ ФАШИЗМУ — СЛОБОДА НАРОДУ!

Политкомесар — мајор,
Слободан Лучић, с. р.

Командант — капетан,
Милош Влаховић, с. р.

Тачност преписа

Овјерава:

Начелник Штаба — поручник,
Павле Ђуковић, с. р.

изненађења уепео сам да се неопажено вратим назад. Када сам се извукао из ове критичне ситуације схватио сам да сам се нашао дубоко између нашег и непријатељског положаја. Идући према положају нашег 4. батаљона, још не схватајући шта се у ствари догодило чуо сам: „СТОЈ! Од изненађења и страха пао сам у снег. На питање „ко иде" у првом моменту нисам имао снаге ни да се јавим. У страху сам заборавио и знаке распознавања.

У глави ми је одјекивало „СТОЈ — КО ИДЕ". Стражар који ме је зауставио испалио је два метка изнад мене. То ме је освестило. Иде партизан одговорих. Упитао ме је за лозинку. Одговорих да сам лозинку заборавио. И даље ме је држао на нишану. Затим ме је питао из које сам јединице. Позвао ме је да прићем ближе. Када сам му пришао, препознао ме је борац 4. батаљона наше бригаде. Одједном ми је било лакше. Био је то друг из мог краја, села Стањинац, Градимир (презиме сам му заборавио). Показао ми је пут до штаба 4. батаљона. Задржао сам се око пола часа у штабу. Већ ујутру око 9 часова био сам у штабу бригаде са поштом.

По завршетку рата распоређен сам на дужност официра вода. Чин потпоручника добио сам по повратку из СССР-а са школовања за официре.

Славко Ћирић

Прво бомбаш иа курир

Прва јединица у којој еам започео свој борбени пут била је 3. чета 2. батаљона Четврте санџачке НОУ бригаде, а прво ватрено крштење имао сам у борби на Сјеницама, недалеко од Бистрице. За ту борбу мој водник Милисав Пешић ме распоредио у бомбашко одељење. Пре тога сам обучаван како да се привучем бункеру и како да се понашам при јуришу и приликом бацања бомби. Учили су нас да у свакој прилици треба да обезбедимо тишину, али у овој мојој првој борби ми то нисмо успели да урадимо, па нам се то и осветило. Мислим да је и због тога тада рањен мој друг Жика Голубовић.

Другом приликом, као курир, добио сам задатак да до штаба однесем неку пошту. То је било марта 1945. године. Кренуо сам у поноћ према штабу батаљона, нашао га и предао пошту. У штабу је тада био Маријан Ковачевић, који је, док је читао пошту, питао да ли је са мном дошао још један курир. Ја сам му одговорио да сам дошао сам. На то је он рекао да из штаба батаљона узмем једног друга и да се заједно са њим вратим натраг у чету. Међутим, водник није имао ни једног слободног војника да би ми га дао као пратиоца, јер су због борбе сви војници били заузети — или на положају или као курири и дежурни. Када сам то видео ја сам рекао да ћу се сам вратити. Пошао сам сам кроз ноћ. Мени је тај крај био прилично непознат, Снег се нагло топио и путеви су били поплављени. Ишао сам неко време и дошао до неке раскрснице, где сам помислио да сам скренуо са правог пута. Претпоставио сам да ћу ако кренем напред право изаћи на непријатељски положај, јер сам препознао место где је дан прије погинуо Ибрахим Чутурић и још два друга. Застао сам и наједном чуо неку галаму. Био је то жагор људи који су полако ишли. Нисам знао у ком се правцу крећу. Помислио сам да су то усташе који се враћају са положаја. Био сам доста близу њих и нисам имао куда да бежим. Стао сам поред неке баруштине, у близини пилане. Узео сам машинку у руке и спремио се да ватром из машинке зауставим оне који су ми прилазили. Таман када сам хтео да отворим ватру чујем да неко говори: „Другови, станите да се одморимо!". Препознао сам глас Жика Голубовића.

Спустио сам машинку која ми је одједном постала тешка. Једва сам изустио: ,,Жико, јеси ли ти то!?" Одговорио је да је он и зачудио се од куда ја да се нађем на том месту, када се у близини воде тешке борбе. Мало касније Жика ми је рекао да они носе једног друга који је погинуо, и још доста бораца рањених у ноћашњим борбама. Жика и другови су ми показали куда даље треба да кренем и дали ми једног борца да ме отпрати. Сутрадан сам већ био у својој чети.

Један непријатан догађај ми ее, такође, урезао у сећање. Било је то у време када се наша чета и батаљон, налазила у селу Крће. Ту смо давали приредбу за војску и грађане. Била је то приредба коју су припремили омладинци из нашег батаљона. То није била прва приредба коју је наш батаљон давао, јер смо и раније, у свим местима која смо ослобађали давали приредбе.

Комесар чете у којој сам се налазио био је Раиф Вељовић. Њега сам много волео јер је и према свим борцима био пажљив и добар. Када је на положају код Мишјака Раиф Вељовић рањен и када смо га носили на носилима он је певао.

Са мном у истој јединици били су и моји земљаци Бошко Стојковић, Красимир Николић, Бошко Сасић, Жика Голубовић, Раде Николић, Светозар Миладиновић . . . Најбољи друг ми је био Радомир Манчић из Пирота. Он је такође био курир у чети. Са њим сам делио и добро и зло. Једне ноћи нападали смо Пале. Код једног пропуста, близу тунела, остали смо само нас двојица. Имали смо машинке и бомбе. Били смо тик уз једну зграду када су на нас изненада запуцали усташе. Ту у близини налазио се и један наш вод којим је командовао Чеда Величковић. Када су усташе припуцале, вероватно излазећи из једног бункера, овај вод је прешао са друге стране реке Миљацке. Ја сам тада добио задатак да пођем преко Миљацке, пронађем вод којим је командовао Чеда и да их вратим натраг. Раде Манчић је остао да ме штити. Прешао сам Миљацку, пронашао Чеду и са њим и водом враћао се натраг. Међутим у то време усташе су опколиле Рада Манчића и бацали бомбе према њему. Међутим, Раде се добро снашао — скочио је у јарак и одатле почео да отвара ватру на усташе. Утом је наишао и вод Чеде Величковића, осуо усташе јаком ватром и успео да их потисне са тих положаја. Тако смо се овога пута сви спасили захваљујући упорности и храбрости Рада Манчића и брзој интервенцији вода којим је командовао Чедо Величковић.

Ето, то су неки од мојих курирских доживљаја које сам имао у Четвртој санџачкој НОУ бригади.

Предраг Петровић

Телеграфисши где сше?

Ту, предамном лежи једна свешчица џепног формата, направљена ручно од нађеног папира, прошивена црним концем, која чува драге успомене из војничког живота и дана проведених на радио курсу и раду у IV санџачкој бригади.

Листићи ове свешчице су пожутели, корице избледеле, али садржаји у овом Споменару говоре о једном часном времену и другарству какво је у душама бораца оставила Револуција.

Четрдесет година је прошло од завршетка рата, четрдесет година од нашег растанка у јединици, али успомене из тог тешког времена су још свеже. Сачувана документа и фотографије чувају их од заборава.

После великих акција на Пештеру око Сјенице и Тутина наша јединица се нашла у Ивањици. Тих дана рат је био завршен, славила се победа над фашизмом. Ми смо се спремали за нове задатке, задатке на учвршћењу и очувању тековина Револуције.

Једне вечери позвао ме је помоћник комесара бригаде, или је можда био комесар батаљона. Пошли смо у шетњу поред бистре Моравице. Ноћ је била ведра, пуна месечине, а Моравица је тихо жуборила. Комесар ми је говорио о борбама нашег народа и крају рата, о Комунистичкој партији која је организовала устанак и победу над фашизмом. Говорио ми је о лику и задацима комуниста, да Партија прати рад сваког борца и најбоље прима у своје редове. По процени партијске ћелије ја сам био један од таквих и донета је одлука да будем примљен у КПЈ.

Пружио ми је руку, загрлио ме и честитао пожелевши ми још веће успехе у будућем раду. Нагласио је да сам примљен раније, али због сталног покрета на терену није могла да ми се саопшти одлука. Рекао је да већ сутрадан морам да идем на нов задатак, да будем полазник радио-телеграфског курса при Штабу I Армије.

Курс је почео са радом у Аранђеловцу, а завршио у Алексинцу.

Било нас је много, из свих крајева земље. Југославија у малом. Било је и више другарица. Радило се много, поред наставе имали смо и војну обуку. Младост и жеља за новим знањима савладали су све. Морам признати да је ту било разних згода и незгода, шала и досетки, али и доста напора у савлађивању градива. У предспреми били смо различитог нивоа, од полуписмених до високо образованих. Али ово је био партијски задатак, радило се неуморно и са вољом и курс је успешно завршен у предвиђеном времену.

Дошао је и дан растанка. Свако се враћао својој јединици. Неко се сетио и послао папир од клупе до клупе да би прикупио потписе

свих другова и другарица, за успомену. То су урадили и остали и тако се за једно вече радило десетак сличних споменара. Такав је и овај Споменар у коме је уписано преко шездесет сећања на ратно другарство и заједничко учење, са лепим жељама за будући рад и успехе у животу.

Ликови су избледели, али имена су ту: Раиф Хонић — Дуга Пољана, Миодраг Николић, Ненад Милкић — Пирођанац, Радо Ђуровић — Црногорац, Видоје Спасојевић, Мирјана Смиљковић, Владо Делић, Радомир Ђачић — Хоћевина — Пљевље, Десанка Рамовић, Драгица Јовић, Никола Пандиловски, Ружица Драгић — Крагујевац, Даница Радуловић „Паче", К. Дудић „Дуда", Драгомир Зељковић — Мали Зворник, Пантелија Лукић „Ваљевац", Стојан Лукић — Бошњане, заставник Јанко, Трајко Гуловски, Стево Чубриловић — Бања Лука, Јован Недељков, Вељко Младеновић — Лајковац, итд.

Све речи које смо упућивали једни другима одисале су топлином. Оне су од срца из дна душе исказане са жељом да се не заборавимо, да нам сутра буде боље и да све тешкоће у животу треба савладати.

Листићи Споменара пуни су таквих жеља и треба навести неке од њих:

„Друже Коде,

Немај да ме заборавиш, него се пуно пута у животу сети на мене. Заједно смо овде били на курсу у Аранђеловцу и у Алексинцу четири месеца, а и заједно смо дошли из 37. НОУ дивизије из Ужице.

Жели ти много среће у животу твој друг

Хонић Ш. Раиф
Дуга Пољаиа — Нови Пазар"

„Сећај се часова које смо провели на Курсу. Ја ћу се сећати друга који је давао у сваком погледу пример свима. Сети се твоје другарице К0ЈУ су сви звали „Паче".

Драгица Јовић"

„Сећаћу се увек тебе као доброг друга. За добрим другом увек ме морила туга.

Проводисмо и зло и добро за дуго, за наше другарство које никад нећу заборавити. Дани пролазе као мутна река ова успомена остаће до века.

Од друга са радио курса

Душана М. Живковића
Зеленика"

„Моме добром другу и ђаку жели много среће и успеха у животу

Ј. Красојевић"

„Пишем ти у пијаном стању и кажем ти да сам волео све другове на радио курсу, а и тебе као доброг друга. Кад будеш у невољи сети се радио курса и прочитај овај Споменар па ће све проћи.

Волео те увек

А. Симановски
(Роман>олп\"

„Знам да нећеш лако заборавити дане које си провео у рову пуном воде, у хладном рову, где је испред тебе стајала смрт, стајао је непријатељ и у последњим грцањима ништио је све испред себе. Тада је човек на све мислио, али на живот ни најмање. Знам да си у тим моментима, тешким моментима, стекао доброг друга, знам да га нећеш заборавити, али зато се сети и друга који је истим путем прошао и ка једном истом циљу ишао. . . Човек се поноси делима, а не речима. Сети се друга који те је поштовао, ценио као човека који разуме и који је, ма повучен, умео да цени карактер човека. Сети се неког друга „Мишка", јер ти он много среће жели у животу.

Мишић Божидар
(Панта)"

Тако се ређају жеља за жељом. Растали смо се и вратили у своје јединице.

Вратио сам се и јавио Штабу IV бригаде. Као радио-телеграфиста додељен сам чети за везу, односно остао сам при Штабу бригаде.

Командир чете за везу био је Иво Грубишић.

Нови сусрети, нове успомене. На радио станици радила су два Пироћанца, један Босанац и један Италијан. Шеф радио-станице био је Ћебати Герардо, Италијан из Фиренце, по чину водник.

Герардо је био велики борац и стручњак, рано је пришао партизанима у Црној Гори. Побегао је са италијанског трговачког брода из Луке у Албанији. Много је допринео нашем даљем практичном оспособљавању.

Дошло је време растанка и са овим другом, борцем четврте бригаде. Герардо се морао вратити у Италију. Његов растанак са члановима Штаба бригаде и нама његовим друговима био је дирљив.

Тог тренутка сетио сам се свог Споменара са радиотелеграфског курса, и на његовим последњим страницама исписали су своје жеље поручника Марко Зорић, телеграфиста Фрањо Јосип и шеф радио станице Ћебати Герардо, који каже:

„Ради сећања на живот и рад на станици, који никада неће заборавити проведено време у Југославији међу друговима партизанима са којима је проводио и најтеже часове у борби и другарском весељу, сети се друга Герарда „Италијана" и у најтежим часовима и на наш живот и сце ће проћи.'

Увек се сећа тебе, друг

Ћебати Герардо
Италијано"

Герардо, где си!?

Телеграфисти, где сте!?

Вељковић Никодије

Извод из књиге примљених и послатих депеша штаба 37. дивизије

Бр. 153 IV БРИГАДИ № 2

Налазимо се на предвиђеној просторији. У току 24 непријатељ вршио напад од правца Вардиште и цесте Б. Брда — Увац. Одбијен је вечерас ћемо га напасти. Непријатељ од Раче избио на Црни Врх, јачине од 300 људи и повећан комором. Ако се непријатељ од Н. Вароши не осече, нека га Чедо нападне са три батаљона. Известите о ситуацији на вашем сектору. Нека радиотелеграфисти раде пажљивије. Будно пратите све покрете непријатеља.

24. VIII — 44. год. у 18.05 ч Жарко[1]

Бр. 156 „АВАЈ1И" № 46

Непријатељ је успио да овлада Бијелом Главом уз нешто губитака. Наши губици 10 избачених из строја. Са целом бригадом ћемо га поново вечерас напасти, а трећа бригада је кренула у 15 часова правцем Хајдучки Бор — Мокра Гора.

25. августа, у 18.55 ч Жарко

Бр. 159 II УД. КОРПУС № 36

Непријатељ који нас напада од правца Б. Брда — Штрбци после жестоке борбе успео да нас поново потисне. Јачине је до 2000 људи, Немаца и четника. Вечерас ћемо га поново напасти а III бригада ће у току ноћи 25—26 избити на пругу Мокра Гора — Вардиште. Васо[2] је заузео Краљеве Воде и Чајетину и опколио Бугаре на Палисату, који се упорно бране из утврђења. Васо ће у вези акције на Палисату моћи упутити два батаљона на Кремна — Шарган.

25. августа у

Бр. 164 В. Ш.[3] № 2

У току 25/26. извршили смо напад на непријатеља код комуникације Б. Брда — Штрпци. Непријатељ се састоји од једног батаљона Брандебурга и до 1500 четника. Одбачен је са преко 100 људи избачених из строја. Заплењен један противколски топ и 15 мазги са муницијом и друге ствари. Исте ноћи порушили смо пругу Мокра Гора — Вардиште. На путу Бистрица — Н. Варош уништили смо 4 камиона, убијено 50 Немаца, заплењен један шарац и машинка.

27. августа, у 13.25 ч Жарко

[1] Жарко Видовић, к-дант 37 НОУ дивизије.
[2] Васо Јовановић, к-дант 1. пролетерске дивизије.
[3] В. Ш. Врховни штаб НОВЈ.

Бр. 168 VIII ЦРНОГ. БРИГ. № 4

Када убудуће имате састанке штабова батаљона извијестите благовремено. Упутите 2 товарна коња данас ради прихвата материјала. Штаб прве дивизије се налази на Лупограву. Ухватите везу са њим. На сектору Бураће Негбина води се борба.

29. август 44 год., у 11 ч Жарко

Бр. 170 IV БРИГАДИ № 2

Данас у 24 часова III бригада, ојачана вашим батаљоном код Бураћа, ће извршити напад на непријатеља код Кокина Брода. Ви ћете са три батаљона у исто вријеме избити на комуникацију Н. Варош — Кокин брод.

30. августа, у 07.20 ч (Рађена 29. авг.) Жарко

Бр. 171 IV БРИГАДИ № 3

30/31. овог мј. ће се пребацити шеста дивизија на десну обалу Лима на сектору између Прибоја и Бистрице. Ви ћете накнадно добити задатак да их прихватите са два батаљона код Лима а вечерас упутите ваш извиђачки вод правцем Рутоше — Кратово.

30. август, у 7.40 ч (Рађена 29. августа) Жарко

Бр. 173 IV БРИГАДИ № 4

У току 30/31. пребациће се VI дивизија негдје код Калафатовића на десну обалу Лима. Оставите један батаљон да затвара правац Н. Варош — К. брод а два батаљона да вам данас до 22 часа избију на Лим на сектору Бања Челице, поетавља.јући бочна обезбеђења на цести, ради прихвата VI дивизије. Известите о синоћној акцији.

30. августа, у 10.45 ч Жарко

Бр. 174 VIII ЦРНОГОРСКОЈ № 6

30/31. ов. мј. VI дивизија ће се пребацити на десну обалу Лима између Прибоја и Бистрице. Два батаљона IV бригаде ће вечерас избити на Лим између Прибоја и Бистрице ради прихвата. Ви са два батаљона рано вечерас извршите напад ка Штрпцима.

30. август, у 14.20 ч , Жарко

Бр. 180 АВАЛИ[4] № 54

Једна непријатељска колона јачине 500 људи која је кренула била на VI дивизију док се ова налазила на лијевој обали Лима спустила се у Прибој.

1. септембар, у 17.35 ч Жарко

Бр. 184 В. Ш. № 8

У току 29. и 30. ов. мј. на комуникацији Бистрица — Кокин Брод уништили смо 9 камиона и два мотоцикла, избачено из строја из пука Брандебург до 200 Немаца, заплењено разног материјала. Срушили смо пругу Вардиште — Добрун,

[4] Штаб 1. пролетерског корпуса.

запалили ж. станицу, 20 теретних вагона и 1 путнички воз. Наши губици 19 избачених из строја.

Рађена 30. VIII, послата 5. IX у 11.30 ч Жарко

Бр. 185 В. Ш. № 9

Молимо вас јавите Пеку[5] да с нама одржава везу у одређено време према плану рада до 25. августа. Нисмо могли дешифровати депешу бр. 12 од 25. ов. мј. а која је садржавала нови план везе.

Рађена 30. VIII, предата 5. септ. у 15.45 ч Жарко

Бр. 186 В. Ш. № 10

У току 30/31. извршили смо напад на Немце — два батаљона Брандебург — на положају Кокин Брод — Јасеново. Нисмо га могли протерати, јер се успео одржати код К. Брода. Непријатељ има преко сто избачених из строја. Наши губици: 2 мртва и 26 рањених. Заплењено разног материјала.

Рађена 31. VIII, предата 5. септ. у 18.20 ч Жарко

Бр. 190 АВАЛИ № 55

У Прибој стигло 2000 људи Принц Еуген од Прибоја за Штрбци дошла комора од 400 коња.

Рађена 2. IX, предата 5. IX у 12.30 ч Жарко

Бр. 192 АВАЛИ № 58

Непријатељ и даље пролази Пљевља — Чајниче -— Сарајево и Пријепоље — — Сјеница. У Прибој има 600 Немаца на сектору Б. Брда — Штрбци до 1500 Немаца и четника. Око Н. Вароши до 600 Немаца и четника. Имамо намјеру да нападнемо Н. Варош. Код Јабланице би оставили два батаљона, док би два пребацили на лијеву обалу Увца. На просторији Љубиш — Доброселце остаје наша V бригада. Ми смо у Радојињи.

5. септембра, у 15.20 ч Жарко

Бр. 193 В. Ш. № 13

У Рогатици има 40 Немаца и нешто усташа. У Вишеграду 50 Немаца и четника. На сектору Б. Брда — Прибој се налази штаб другог пука Принц Еуген са два батаљона, који су иначе преполовљени у борби са нашим јединицама. С њима има до хиљаду Дражиних четника од Вишеграда, Сребренице и Рудога'. На Бистрици 200 Немаца. Положаје уз комуникацију Кокин Брод — Љубиш држе два батаљона Брандебург и мањи дјелови Принц Еугена. С њима су такође Дражини четници. У Н. Вароши је од Кладнице 31. ов. мј. пристигло око 500 војника. 31. ов. мј. је путем Кокин Брод — Бистрица прошло 89 камиона Немаца са војском, 6 топова и 2 тенка. У Кладници се осећа концентрација Немаца и милиције муслиманске. У Пријепољу је свега чета Немаца и нешто четника. Иначе непријатељ комуницира путевима од Санџака ка Србији и обратно.

Рађена 1. IX, предата 6. септ, у 11.25 ч Жарко

[5] Пеко Дапчевић, к-дант оперативне групе дивизија (2. пролетерске, 5. крајишке и 17. дивизије).

Бр. 198 В. Ш. № 16

Немачке јаче снаге од Црне Горе правцем Пљевље — Чајниче иду за Босну, а друге преко Пријепоља — Кладница — Јавор. У Прибоју се налази 2000 људи из Принц Еуген. У Н. Вароши 500 Немаца. Немци одступају са Кокина Брода — — Љубиш.

3. септембра, у 12.15 ч Жарко

Бр. 199 АВАЈ1И № 56

Немачке јаче снаге од Црне Горе правцем Пљевље — Чајниче иду за Босну, а друге преко Пријепоља — Кладница — Јавор. У Прибоју се нала'и 2000 људи из Принц Еугена. У Н. Вароши 500 Немаца. Немци одступају са Кокина Брода — — Љубиш.

3. септембра, у 12.20 ч Жарко

Бр. 205 IV БРИГАДИ № 6

Осма бригада води борбу код Мокре Горе. Најхитније нам доставите податке о непријатељу на сектору Штрбци — Добрун и Вардиште — Мокра Гора. Сутра ће наша III бригада нападати на Мокру Гору, а ви дјелом на Б. Брда — Штрпци, а дијелом снага на Вардишту. Зато ћете добити накнадно наређење.

7. септембра, у 16.40 ч

Бр. 207 В. Ш. **№ 21**

Упутићемо вам довече авионом оригинално писмо које нам је послао Лукачевић.

8. септембар, у 11.15 ч Жарко

Бр. 209 II УД. КОРПУСУ № 1

Комнен Церовић је стигао. Ми се налазимо на Златибору. Јавите нам о ситуацији код вас и у Санџаку. Тамо је пошла једна наша група од 100 људи.

Бр. 211 — II УД. КОРПУС — № 2

Пеко са три дивизије прешао Ибар. Његов правац: Мајен — Повљен — — Сувобор — Рудник. Плави[6] са две дивизије прешао комуникацију Ужице — креће се према Бајиној Башти, даље ка Мачви. Ми се налазимо на просторији — Кремна, даљи правац Шумадија. Лекић[7] са две дивизије од Таре планине Чајетина — Шарган — источно од Б. Брда — Штрбци — Увац — Негбина. На сектору Мокра Гора — Вардиште — Б. Брдо — Штрпци, водимо борбу са Немцима.

9. септембар, у 10.50 ч. Жарко

[6] Мијалко Тодоровић, комесар 1. пролетерског корпуса.
[7] Данило Лекић, командант 12. корпуса.

Бр. 212 — В. Ш. — № 22

Рањеника од I и XII корпуеа имамо 66, које треба евакуисати. Авиони могу атерирати код села Семегњева, источно од Вардишта, где смо уредили добар аеродром, дуг један километар, широк 300 м. Хитно нам одговорите када ће доћи авиони, план ватара и сигнале.

10. септембар, у 18.30 ч. Жарко

Бр. 213 — АВАЈШ — № 65

Непријатељска мотомеханизована колона од Добруна до Мокре Горе, надире у правцу Шаргана. Вјероватно имају за циљ даљи продор комуникацијом за Ужице. Са њима водимо борбу стално, као и на сектору Б. Брдо — Штрпци. Известите о овоме В. Ш. Пека и Лекића.

10. септембар, у 11.50 ч. Жарко

Бр. 220 — АВАЛИ — № 66

У току 10/11. ов. м. извршили смо напад на непријатеља на сектору Кремна — Мокра Гора. Непријатељ од Кремне се морао повући Мокрој Гори. Непријатељ имао избачених из строја око 150, уништена четири камиона и два мотоцикла. Борба се наставља и даље, непријатељ јачине једне дивизије хоће да се пробије по сваку цену даље ка северу.

12. септембар, у 15 ч. Жарко

Бр. 222 — В. Ш. — № 29

Од 8/9. до данас водимо борбу са непријатељем на сектору Кремна — Мокра Гора — Вардиште — Б. Брда — Штрпци. Поред Принц Еугена који осигурава комуникацију Вишеград — Мокра Гора, надире једна мотомеханизована дивизија, чија је намјера пробијање Ужицама. У тим борбама непријатељ је имао око 400 избачених из строја, уништено 8 моторних возила. Ми смо имали 28 избачених из строја. Борба се наставља.

13. септембар, транзит преко Авале, у 9.30 ч. Жарко

Бр. 223 — ПЕКУ — № 36

Од осмог водимо борбу са Принц Еугеном и СС (дивизијама) јединицама на комуникацији Кремна — Мокра Гора — Вардиште — Добрун — Б. Брда — Штрпци. Непријатељ, јачине 1000 људи 10. овог мјесеца успио је да продре за Ужице и даље је продужио ка Пожеги. Почео је упориште дуж комуникације. У тим борбама имали смо 30 избачених из строја, а непријатељ око 400, уништено 9 моторних возила. Налазимо се на просторији Чајетина — Шљивовица — Кремна — — Виогор —• Б. Брда — Штрпци. Имамо преко 80 носила за евакуацију авионима.

13. септембар, у 14.30 ч. Жарко

Бр. 238 _ IV БРИГАДИ — № 7

Припремите се за покрет у правцу Моравице — Ариља, који ћете имати ноћас.

10. септембар, у 13.10 ч. Жарко

Бр. 240 — В. Ш. — №

Комисија за утврђивање злочина при АВНО Санџака, на основу прикупљених података, прогласила је народним непријатељима: Воја Лукачевића, мајора, Вука Калајитовића, поручника, Ћамила Хасанагића, студента, који су се истакли као злочинци и организатори борбе на страни окупатора у борби против нашег народа.

20. септембар, у 08.42 ч.

предсједник комисије
Никола Кнежевић
— пуковник —

Бр. 241 — В. Ш. — № 35

Код нас се налази седам Американаца, посада авиона који се срушио. Они моле да се извести њихова команда у Италији, да би их прихватили.

20. септембар, у 08.48 ч. Жарко

Бр. 246 — В. Ш. — №

За Марка.[8] Немци су евакуисали све вароши у Санџаку. Четници запосједају празне гарнизоне и успостављају власт. У томе их помаже муслиманска реакција. Они проводе масовну мобилизацију која им местимично успјева. Постоји озбиљна опасност да се они јаче не повежу. Мислим да би наша дивизија требала хитно да пође у масовну мобилизацију. Упутите авионе за рањенике.

20. септембра, у 18.20 ч. Воја Лековић[9]

Бр. 247 — IV БРИГАДИ — № 9

Вечерас ће један батаљон III бригаде извршити испад ка Ужицама — Севојна. Пожегу држите и Ариље. Осигурајте се од Ужица и Чачка. Јесте ли ухватили везу са нашим дјеловима у Гучи? Развите обавештајну службу. Попуњавајте и ваше батаљоне новим борцима.

22. септембар, у 10.45 ч. Жарко

Бр. 248 — IV БРИГАДИ — № 10

Вечерас ће дјелови III бригаде поред акције у Севојну, рушити цесту за Пожегу. Ви такође рушите комуникације које воде ка Пожеги, и постављајте минска поља.

22. септембар, у 13.12 ч. Жарко

Бр. 253
Бр. 251 — ПЕКУ и В. Ш. — № 45; № 39

У Сјеници се налази нешто Немаца и муслиманска милиција. Реакција муслиманских вођа у Санџаку су се повезале са четницима. Заједнички врше мобилизацију. Држе Пљевља и Пријепоље. Формирали смо наш сјенички одред.

за В. Ш. 22. септембар, у 18 ч.
за Пека 22. септембар, у 14.40 ч. Жарко

[8] Александра Ранковића.
[9] В. Лековић, секретар обласног комитета КПЈ за Санџак.

Бр. 258 — IV БРИГАДИ — № 11

Формира се I коњичка бригада НОБ. Ви хитно упутите до овога штаба седам бораца са њиховом личном спремом. Код нас да буду 24. о. м. до 8 часова неизоставно. Дати потребне карактеристике.

22. септембар, у 13.20 ч. Жарко

Бр. 259 — IV БРИГАДИ — № 12

Јавите број и састав непријатеља који је дошао и налази се у Пожеги.

23. септембар, у 13.28 .ч Жарко

Бр. 260 — IV БРИГАДИ — № 13

Један батаљон одмах пребаците на Мачкат — Крива Ријека. Са три батаљона останите на просторији код Ариље — Годовић — Рупељево. Добићете и писмено наређење. III бригада ће бити на просторији Ивањица — Јавор.

23. септембар, у 13.45 ч. Жарко

Бр. 262 — В. Ш. — №

Командант[10] наше V бригаде тешко рањен у главу. Само брза интервенција може му спасити живот. Пошаљите хитно један авиои на Брахешко Поље ради евакуације њега и још неколико најтежих рањеника.

23. септембар, у 15.37 ч. Жарко

Бр. 263 — В. Ш. — № 34

Материјал нам бацајте код села Љубиш, на путу Кокин Брод — Ужице. План ватара: осам ватара у круг у пречнику 100 метара, а девета у центар круга. Сигнали нека буду: ми ћемо давати морзеов знак „а", а авиони „д". Известите када ћемо примити материјал.

23. септембар, у 15.45 ч. Жарко

Бр. 275 — IV БРИГАДИ — № 8

Принц Еуген није могао да се пробије ка Ваљеву него је од Ужица кренуо ка Пожеги. Испитајте ситуацију код Пожеге, коју заузимате у погодном моменту. За Ивањицу немојте слати батаљон, држите бригаду прикупљену. Одмах известите о ситуацији.

21. септембар, у 13.20 ч. Жарко

Бр. 276 — IV БРИГАДИ — №

Будно пратите покрете непријатеља на простору Пожега — Ужице. У повољном моменту уђите у те вароши. Прво узмите Пожегу, и остављајући ту мање дјелове, нападните Ужице.

26. септембар, у 10.40 ч. Жарко

[10] Данило Јанковић.

Бр. 239 — ПЕКУ — №

Наш батаљон са ваљевским партизанима ослободили поново Б. Башту. Сада држимо и контролишемо просторију Гуча — Ариље — Шљивовица — Б. Брда — Увац — Прибој — Н. Варош — Ивањица. Са једном бригадом ћемо избити на просторију Пријепоље — Пљевља.

26. септембар, у 14.45 ч. Жарко

Бр. 286 IV БРИГАДИ № 19

Док не буде повољан моменат за заузимање Пожеге и Ужица упутите један батаљон од Ариља у Г. Крушчицу, који ће контролисати простор Ивањица — Мучањ — Љубиш, а биће вам као и резерва за сектор Пожега — Ужице. Најенергичније кажњавајте где се деси покушај напада на наше курире.

28. септембра, у 11.35 ч. Жарко

Бр. 295 II УД. КОРПУС № 9

У току 29. и 30. наша III бригада ослободила Пријепоље и Пљевља.

10. октобра, у 10.08 ч. Жарко

Бр. 30 IV БРИГАДИ № 25

Одредите два делегата за Први омладински конгрес Србије који ће моћи да иступа у име омладине, ваше бригаде. Са делегатима из осталих бригада и Златиборског одреда састаће се на Мачкату најдаље до шестог октобра. Одатле ће кренути правац Косјерић — Ваљево. Код штаба I корпуса морају бити 10. октобра. Мобилишите према условима најенергичније и попуњавајте вашу бригаду. По могућности укажите потребну помоћ одреду и позадинским властима. Ослободили смо Пријепоље и Пљевља.

2. октобра, у 18.35 ч. Мило[11]

Бр. 304 IV БРИГАДИ № 28

На просторији Ивањица — Муртеница, Љубиш појавиле се четничке мање групе. Ваш је задатак, да и тим простором крстаре ваши дјелови. Приступите одмах извр'шењу.

3. октобра, у 08.45 ч. Жарко

Бр. 305 В. Ш. № 51

Сада држимо Ариље — Чајетину, Б. Башту, Н. Варош, Прибој, Пљевља, Б. Поље, Пријепоље, Ивањицу. У Сјеници има око 400 Немаца, са 7 тенкова и милиција. Четничке банде су сабијене на просторију Вишеград — Горажде — — Фоча — Чајниче. У Пљевље је стигла и VII Црногорска бригада. Предлажемо да VII бригада учествује са дјеловима наше дивизије у чишћењу просторије до Дрине на одсеку Вишеград — Фоча. Морамо са савезницима. Даља наређења следују. Командант, ађутант Ђ. В. Краља — мајор Војислав Лукичевић с. р. — Печат — Потпис. Оригинал се налази код Воја Лековића.

3. октобра, у 11.15 ч. Комесар
Мило Јовићевић

[11] Мило Јовићевић, комесар 37. НОУ дивизије.

Бр. 309 IV БРИГАДИ № 28

Одмах при штабу ваше бригаде организујте курс за успостављање нишанџија на тешком и лаком бацачу. Број слушалаца десет, предавача један официр, стручњак за бацаче. Добићемо ускоро већи број бацача.

3. октобра, у 11.40 ч. Жарко

Бр. 310 IV БРИГАДИ № зо

Када и којим правцем је кренула културна екипа Завноса? Није још стигла у Н. Варош.

3. октобра, у 11.45 ч. Мило

Бр. 315 IV БРИГАДИ № 91

Ваша бригада да припреми шест добрих јахаћих коња са свом опремом. Њих ћемо упутити за коњичку бригаду. Све официре подофицире и борце артиљерије у бившој Југос. војсци, који нису на већој дужности од командира чете издвојте из бригаде. До 9. ов. мј. људство и коњи да буду на Мачкату. Тамо ће доћи и из осталих бригада.

4. октобар, у 16.25 ч. Жарко

Бр. 321 IV БРИГАДИ № 34

Накнадно ћемо наредити за евентуално дејство Јавору. Морате стално контролисати просторију између Ивањице и ЈБубиша.

6. октобра, у 11.35 ч. Жарко

Бр. 329 ЗА В. Ш. и ПЕКА № 58

Предузели смо чишћење западног Санџака са циљем избијања на Дрину од Вишеграда до Горажда. Код Б. Брда — Мокра Гора водимо борбу са четницима. Борба се наставља и на сектору Пријепоље — Сјеница, са четницима, где је непријатељ претрпео јаче губитке.

В. Ш. у 10.15 ч.
Пеку у 13.20 ч. Жарко

Бр. 333 IV БРИГАДИ № 41

Два батаљона држите на просторији Ужице а два на просторији Пожега — • —Ариље. Што интензивније вршити мобилизацију за одред Ужички.

8. октобра, у 16.25 ч. Жарко

Бр. 336 IV БРИГАДИ № 43

Ужице и Пожегу држите мањим вашим дјеловима и одређеним снагама, а већом главнином разбијајте четничке банде на што широј просторији око тих вароши.

9. октобра, у 9.30 ч. Жарко

Бр. 339 ЗА В. Ш. и ПЕКА

Наше јединице избиле на Дрину од Вишеграда до Горажда, пребациле четнике санџачке, и дјелове босанских и црногорских четника преко Дрине. Сада држимо једну бригаду на просторији Ужице — Пожега, дјелове на просторији Б. Брда •— Рудо — Чајниче и ка Сјеници од Пријепоља. Настављају се борбе ка Сјеници, Б. Брда — Добрун, и у долини Моравице. Вршимо мобилизацију.

9. октобра, у 13.30 ч. Пеку № 62
9. октобра, у 17.10 ч. В. Ш. № 58 Жарко

Бр. 340 В. Ш. ПЕКУ, РАДОВАНУ[12] № 63,15

Два батаљона III бригаде приликом напада на Вишеград, убили су 265 четника, без свога добар број се утопио у Дрину. Међу убијеним и заробљеним се налази неколико истакнутих зликоваца — вођа, међу осталим и директор Боричић. Заробљена читава болница са 3 лекара и осталим особљем, заплењена читава комора од 65 коња, 4 тешка бацача, 3 шарца, 3 тал. пушкомитраљеза и друге спреме. Уништена композиција од 50 вагона која је дошла од Сарајева. Ми смо имали 15 избачених из строја.

В. Ш. 10. октобар, у 10.30 ч.
Пеко — „ — 13.45 ч.
Радован — „ — 9.25 ч. Жарко

Бр. 347 IV БРИГАДИ № 46

Наши су у Вишеграду, Добруну и Вардишту. Око 1000 четника са тог сектора кренуло ка Б. Башти. Постоји могућност да се Немци извлаче од Краљева ка Вишеграду. Без обзира на све рушите темељито цесту Пожега — Ужице — — Кремна и о томе известите. Извештавајте редовно о ситуацији.

11. октобар, у 18.45 ч. Жарко

Бр. 349 РАДОВАНУ № 16

Једна наша бригада се налази на просторији Моравица — Пожега —• Ужице — Чајетина. Једна држи и контролише просторију Прибој — Вардиште — — Вишеград •— Горажде — Чајниче — Рудо. Дјелове држимо ка Сјеници, у току наредних дана оријентисаћемо на Сјеницу четири наша батаљона и три батаљона Седме бригаде., Предузећемо рушење комуникација.

12. октобар, у 09.15 ч. Жарко

[12] Радован Вукановић, командант 2. корпуса.

Извод из књаге арамљенах деаеша штаба 37. давазаје

Бр. 186 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 15

У складу нашег општег плана ви остајете на вашем сектору са задатком дејства на даље према Ужице — Вишеград. Морате се заложити активно.

15. септембар, у 17.55 ч. В. Ш.

Бр. 205 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 17

На сектору Ивањице и Драгачева и Ибра појављују се четничке групе зато ту треба организовати партизанске одреде. У помоћ би требало оријентисати мање снаге на овај сектор. Вјерујемо да су тамо услови за мобилизацију добри. Ко држи Ивањицу, Ариље и Гучу.

21. септембар, 10.15 ч. В. Ш.

Бр. 206 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 9

Заузели смо Пожегу. Борба је трајала пола сата ... Заробљено и убијено јуче и данас 25 четника. Ми смо имали једну другарицу тешко рањену. Заплењено је 5000 метака један лаки бацач, један шарац, један п.митраљез, 20 пушака, 3 пиштоља, 6 коња, мина за лаки и тешки бацач и остало.

22. септембар, у 08.58 ч. Чедо[1]

Бр. 208 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 10

Под јаком артиљеријом и тенковском ватром повукли смо се из Пожеге. Налазимо се у Годовику и Рупељеву. Немци продиру ка Чачку.

22. септембар, у 16.15 ч. IV бригада

Бр. 212 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 18

Јавите војничку ситуацију у Санџаку. Наредили смо другом корпусу да заузме Пријепоље и Пљевљу. Ви треба да се спојите са Радованом на линији Рудо — Увац — Прибој — Бистрица и тако спојите ослобођену територију. Ви треба да останете на сектору Зап. Морава са појединим ударним групама, можете олакшати заузимање гарнизона у северном Санџаку. Херцеговци заузели Калиновик и настојаће да прочисте терен Јахорина — Горажде итд.

23. септембра, у 08.35 ч.

[1] Чедо Друловић, командант 4. Санџачке НОУ бригаде.

Бр. 213 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 19

Предузели смо све мјере за евакуацију ваших рањеника. До 20 октобра задржите старе сигнале. Јавите место за бацање материјала.

23. септембра, у 08.40 ч. В. Ш.

Бр. 224 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 22

Одмах упутите једну бригаду на сектору Пријепоље — Пљевља која ће уз иомоћ снага И-ог корпуса заузети оба мјеста. Затим приступите широј мобилизацији и за оружје ћемо се ми побринути. Поново јавите јачину одреда које сте формирали у области Зап. Моравице.

24. септембра, 10.10 ч. В. Ш.

Бр. 225 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 15

Отишао је ноћас у двадесет и четири часа један батаљон за Мачкат. Немци пролазе стално за Чачак, због равног терена не могу им се поставити засједе, нотребно је са бригадом пребацимо се на просторију Гуче — Овчарско — Кабларска Клисура, ако ситуација дозвољава.

24. септембра, у 12.15 ч. IV бригада

Бр. 224 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 17

Јавите генералу Пеку да је у Ариље стигао пратећи батаљон Врховног штаба. Да му да правац даље. Обавестите штаб другог корпуса. Авиони се могу спустити у село Латвице код Ариља. Ту су се спуштали авиони за време Југославије.

24. септембра, у 15.45 ч. Чедо

Бр. 231 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 18

Послали смо један батаљон у Гучу да растера банду. Бензина немамо пре Иожеге. Немци и даље прелазе за Чачак.

25. септембра, у 13.20 ч. Чедо

Бр. 234 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 10

Ви треба одмах да упутите по наређењу В. Ш. једну вашу бригаду на сектору Пљевља — Пријепоље. Обавјестите нас кад крене, ми ћемо упутити једну бригаду треће див. преко Шаховића у правцу Пљевља као и Дурмиторски одред. Тамо ће поћи и један члан штаба Треће див. да обједини команду. Потребно је разбити четничка упоришта у Санџаку, извршити потпуну мобилизацију, заузети Пљевља и Пријепоље и стварати наше упориште у Санџаку. Код нас стање добро. Формирали смо Девету црногорску, Прву бокешку и четрнаесту херцеговачку бригаду.

26. септембар, у 15.25 ч. Радован

Бр. 245 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 24

Хитно нам упутити правцем Косјерића — Ваљево половину људства из Ужичког Одреда јер формирамо нову Шумадијску дивизију.

29. новембра, у 18.35 ч. Пеко

Бр. 246 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 23

За комесара. За први конгрес омладине Србије потребно је да омладина из сваке ваше бригаде изабере по два делегата. Делегати треба да буду тако добри да могу иступити у име омладине свога краја. Ужички одред и комитет треба да пошаље петнаест делегата из округа и одреда. Сви треба да стигну у штаб корпуса до десетог октобра.

30. септембра, у 14.35 ч. Плави

Бр. 247 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 25

Културна група пошла је јутрос за Нову Варош. Послали смо вам радио и бензин.

30. септембра, у 13.40 ч. Чедо

Бр. 248 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 26

Љубу.[2] Немачка моторизација велика прелази од Ужица за Пожегу — за Чачак, кроз два дана изгледа биће од Немаца слободно Ужице. Четници се не чују нигде. Код нас ништа ново.

1. октобра, у 17.14 ч. Марко[3]

Бр. 249 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 27

Српска скупштина одржаће се десетог октобра. Нека окружни комитет спреми делегацију из тога краја и из војске и крене одмах, с тим да неко од другова остане на терену. Доћи у Ваљево. Јавите дан поласка и број делегата.

2. октобра, у 07.45 ч. Црни[4]

Бр. 250 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 28

Најхитније организујте бацачке курсеве јер ћете ускоро морати примити већи број бацача. Обавестите нас о броју слушалаца и дужини трајања курса. Упутите нам хитно два сигурна курира за наш штаб са карактеристикама.

2. октобра, у 07.55 ч. Пеко

Бр. 252 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 28

Са два батаљона пошли смо у Ивањицу. Даље ћемо радити према ситуацији.

3. октобра, у 10.55 ч. Чедо

Бр. 258 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 14

Седмој је наређено да дејствује у Санџаку заједно са вашом трећом бригадом. Уколико вам је нужно ваша трећа за акцију у долини Дрине ви је употребите. Претпостављамо да ће седма бригада са одредима моћи ријешити ситуацију на просторији Пљевља — Пријепоље — Б. Поље. Пљеваљски и Пријепољски — и Бјелопољски одред треба ојачати и учврстити како би били спо-

[2] Љубо Радосављевић, обавештајни официр 37. дивизије.
[3] Марко Пандурица, обавештајни официр 4. санџ. бригаде.
[4] Сретен Жујовић, члан В. Ш. НОВЈ и члан Политбироа ЦК КПЈ.

собни имати ситуацију на својој територији. После овога ми ћемо седму оријентисати на југ. Да ли имате неку вашу јединицу у правцу сјенице. Ми смо већ раније, пребацили два наша батаљона из Херцеговине у област Калиновика. Они сада дејствују ка Фочи. Ми ћемо овај сектор ојачати са јака два батаљона. 29-та дивизија узела је Билећу.

4. октобра, у 17 ч. Радован

Бр. 271 XXXVII ДИВИЗИЈИ **№ 28**

За аеродром Пљевља знаци т, топ, од осам ватри. Земља даје а, а на, авион м, муја. На исте знаке авион ће бацити материјал.

6. октобра, у 10.50 ч.

В. Ш.

Бр. 274 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 9

Ослободили смо Уб и Степојевац. Наше јединице сада држе Горњи Милановац, Рудник, Шаторњу, Аранђеловац, Аријево, Зетковац, Уб, Ваљево, и целу просторију са градовима западно и северно од Ваљева. Шабац је опкољен, са севера од Сремаца.

6. октобра, у 16.30 ч. „Авала"

Бр. 276 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 17

На просторији Калиновик — Миљевина — Трново -— Фоча неколико хиљада србијанских четника. Тамо ћемо упутити једну бригаду 29. дивиз. Трећа дивиз. напустила Рожај под притиском Арнаута и Немаца који су напали од Тутина и Пећи. На сектору Прахе делови трећег корпуса.

7. октобра, у 09.15 ч. Чедо

Бр. 277 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 19

В. Ш. јавља да вам скренемо пажњу на велику важност држања Лимске Долине а нарочито сектор Рудо — Прибој — Пријепоље — Пљевље. Заузећем Сјенице положај у Санџаку био би сигурнији и стабилнији. Да ли вам је познато стање непријатеља у Сјеници и Нови Пазар. Како иде мобилизација код вас. Ваша дивизија треба да порасте на десет хиљада. Да ли сте добили наређење В. Ш. о стварању јаких дивизија. Пљевља има телефонску везу са нама, покушајте данас да нас зовете из Пријепоља.

7. октобар, у 09.47 ч. > Радован

Бр. 280 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 37

На нашем терену има око 600 четника који су за сада неактивни, или их ми гонимо. У Ариљу има мештански батаљон од 50 људи. У изгледу је ускоро већа мобилизација. Наши батаљони налазе се, један у Богојевићима, други у Дубрачама а трећи на простору Крушчица — Љубиш — Бреково.

7. октобра, у 15.30 ч. Чедо

Бр. 282 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 34

Наши су ушли у Ужице и Пожегу. Водимо борбу са четницима око с. Вирова близу Ариља. Вељко и другарице су пошли за Пријепоље преко Љубиша.

8. октобра, у 10.45 ч. Чедо

Вр. 283 XXXVII ДИВИЗИЈИ №

Један наш батаљон полази данас у Пожегу.

9. октобра, у 09.35 ч. Чедо

Бр. 284 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 41

Јуче је наш четврти батаљон водио борбу са четницима, протјерали су их у правцу Чачка. Ситуација је добра, мобилизација је доста добра али нема оружја. Наш један батаљон са одредом ушао је у Ужице. У Пожегу смо слали један вод од Ариљског батаљона али услед борбе повратили смо их. До сада у Пожеги нема никог.

9. октобар, у 06.30 ч. Чедо

Бр. 285 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 42

Љубу. С приватне стране сазнали смо да је пошло 8 о. м. из Чачка 1000 камиона немачке војске до Београда да се предају Русима. 8. о. м. водили смо борбу са 400 четника у Церовој — Доња Краварица. Четнички губици 3 мртва и 2 заробљена. Заплењена 2 пиштоља, 2 пушке, протјерали их за Гучу. Наш 1 мртав и један рањен. Они даље мобилишу у Краварицама срез Драгачевски.

10. октобар, у 8.55 ч. Марко

Бр. 287 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 21

1) Данашњим радиограмским наређењем стављени сте под нашом командом.

11. октобар, у 09.50 ч. (Рађ. 10. окт.) Радован

2) Преносимо вам следеће из наређења В. Ш. од данас:

Прво. Пресјечена је одступница њемачким трупама са југа преко Србије на сјевер. Једина могућност извлачења из Србије је преко Краљева за Вишеград, а из Метохије и Албаније преко Санџака ка Сарајеву, а из Албаније и Црне Горе приморском комуникацијом ка Далмацији.

Друго. Да би се спријечило бјекство њемачких трупа наређујем да на вашем сектору порушите што солидније све комуникације, за коју сврху ангажовати сво становништво и све расположиве снаге.

Треће. У обзир нарочито долазе следеће комуникације: Вишеградска пруга, пут и мост у Вишеграду.

б) Путеви који воде од Нове Вароши, Сјенице и Бијелог Поља долином Лима преко Рудог и Вардишта.

в) Путеви од Пријепоља и Б. Поља преко Пљеваља у Горажде, као и мост у Горожде.

г) Пут који од Чакора води ка Беранима и Матешеву.

д) Путеви који од Подгорице воде ка Никшићу и Цетињу и пут у Црногорском приморју.

ђ) Путеви од Фоче Калиновику, Сарајеву и Невесињу а нарочито оне путеве у Херцеговачком приморју.

Четврто. Будно пратите покрет њемачких трупа и о том обавештавајте.

Пето. По цијелој дужини рушити путеве, а у случају непр. повлачења постављати дубинске отпоре ради што дужег успоравања непријатеља.

Тито

У вези предњег све јединице нека одмах на свом одсеку поступе и обавјестите о извршењу.

11. октобар, у 09.45 ч. Радован

Бр. 297 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 46

Поводом настале ситуације урадили смо следеће: Три батаљона оријентисали смо Овчарско-Кабларска клисура — Гуча, ради рушења комуникације и растјеривања четничких банди које се тамо групишу и мобилишу. Један батаљон према Бајиној Башти. Одред руши комуникацију Ужице — Вардиште, држи посаду у Ужицу и Пожези. Јавите нам правац даљих кретања наших снага из Вишеграда и Добруна.

12. октобар, у 15.38 ч. Чедо

Бр. 299 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 47

Од шест часова до дванаест водили смо јаку борбу са четницима Рачића, Калабрића, Б. Тодоровића. Јачина им је 1500. Имали су намјеру да се пробију преко Ивањице и Ариља за Босну. Борба је вођена на просторији Гуча — Тијане — Злоке. Одбијени су у правпу Чачка. Имали смо једног мртвог и 5 рањених. Убили смо 21, а заробили 10 четника.

13. октобар, у 10.45 ч. Чедо

Бр. 303 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 48

У Пожегу су ушли јуче Њемци и четници. Ми смо са три батаљона на положају: Годовик — Вране — Богојевићи. Веће четничке снаге групишу се на просторији Ивањица — Чачак, хоће за Босну. Јуче су четници имали избачених из строја преко 50.

14. октобар, у 11.46 ч. Чедо

Бр. 304 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 49

Ситуација: Хиљаду четника налази се око Ивањице, две хиљаде Јелица — — Чачак. У Пожези јаче снаге које надиру ка Ариљу и Ужицу. Јутрос смо у Годовику и Милићеву селу из засједе и у борби убили 50 четника, ранили много. Заплијенили муниције 3 кола, али смо већи дио запалили. Заплијенили 2 машинке, 1 парабелум, 6 коња, нешто пушака. Наредите потребно хитно.

14. октобар, у 15.45 ч. Чедо

Бр. 305 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 3

Наше јединице у Сјеницу ушле у 24 часа. Непријатељ оступио у правцу Пештера.

15. октобар, у 9.40 ч. Стругар[5]

Бр. 310 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 33

Наше јединице хитају да заузму Чачак. По сваку цијену спречити пробијање Немаца од Вишеграда ка Ужицама као и њихов покушај из Пожеге да побјегну ка Вишеграду. Порушите мост у Вишеграду, као и комуникацију Пожега — Вишеград. Затворите правац од Сјенице ка Пријепољу и порушите мост у Пријепољу и појачајте његову одбрану. Извјестите о извршењу.

15. октобар, у 14.15 ч. В. П1.

[5] Нико Стругар, командант 7. Црногорске НОУ бригаде 3. дивизије.

Бр. 313 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

Јуче смо водили јаку борбу око Ариља са четницима који су преко Златибора дошли у Крушчицу. Њих је било 800. Напали су један наш батаљон, интендантуру, болницу и штаб бригаде. Борба је вођена од 12—17 часова. Обим борбе био је гушање и убијање, јер смо успјели да их измaневришемо. Тукла се болница, интенд. и штаб бригаде, јер су нас били угрозили. Прошли смо одлично. Убили смо 80 брадоња и с муком смо их растјерали. Остали батаљони нису могли интервенисати, јер су били у близ. Пожеге. Наши држе Ужице. Наш 1. бат. и бат. одреда борили су се у Севојни. Убили су 20 четника, а заплијенили 20 коња. Због снага у Ивањици, Гучи као и због тога што нисмо имали везе са Ужицама извукли смо се у Дрежници. Чим се прикупимо кренућемо у Ивањицу. Ми смо имали 2 мртва и 4 рањена. Јуче је бомбардовано Ужице.

16. октобар, у 17 ч. Чедо

Бр. 314 XXXVII — ДИВИЗИЈИ

Љубу. На сектору Пожеге, Ариља и Ивањице налазе се четници у јачини 4.500. Немаца нема. У Чачку корпус београђана под командом п.пуковника Трифковића, церски корпус Рачића, сви су прилично наоружани, а борбени. 150 м. водили смо борбу са четницима који су враћени из Босне и то дјелови Рачића, 5 корпус. Мај. Марковића, Вука Калаита са бригадом, Ајдачић са пожешком бригадом. Калчо и Ђурић налазе се у Ариљу. Убили и стријељали смо им више од 80. Заплијенили мању архиву, машинку и 20 пушака. Наши губици 2 мртва и 4 рањена. М о. м. Савез бомбардовали Ужице са 6 бомби, ранили и убили 10 међу њима нашег интендан.1 батаљон, око 100 грађана и грађанки из Ариља налази се са нама у Дрежници.

17. октобар, у 18.30 ч. Марко

Бр. 315 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 53

Јуче је четврти батаљон водио борбу са четницима у Гривској ... Убили су 10 четника, заплијењено је 12 коња, 1 шарац, м. бацач. Када је пошла Пета бригада и кад ће доћи. Ми се крећемо према Ивањици — Латвици. Тамо су јаче четничке банде. Вељко и Ратко су стигли. Да ли можемо добити што муниције. Наша болница има 27 рањеника.

17. октобар, у 9.35 ч. IV бригада

Бр. 316 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 34

Што пре појачати ужички сектор и предузмите мере да се заштити правац Ужице — Вишеград. У Пожеги прикупљене јаче четничке снаге. Извештавајте редовито.

17. октобар, у 10.25 ч. В. Ш.

Бр. 319 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 39 '

После дводневне борбе ослобођен Дубровник. Велики плијен. Поред осталог осам топова.

19. октобар, у 14.10 ч. Радован

БР- 321 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 40

Београд ослобођен. Данас се са Русима пребацујемо преко моста у циљу ослобођења Земуна.

20. октобар, у 13.25 ч. Пеко

Бр. 323 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 5

Према подацима које имамо, дошла је једна претходница Недићеве војске у селу Брњи да у јачини до 400 а њихова снага да се налази у Ивањици и у Рашкој. Зато нам је онај батаљон хитно потребан да га упутите најкраћим путем.

21. октобар, у 10 ч. Стругар

Бр. 224 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 56

Од три часа ноћас до десет часова 5 батаљона водили су врло жилаву борбу са брадоњама. Љотићевцима и Недићевцима у непосредној близини и у самом Ариљу. Убили смо око 40. Заплијенили један шарац, четири пиштоља и нешто пушака. Јача шарена војска без Немаца креће се ка Ивањици и Јавору. Говоре да хоће преко Санџака — Сјенице да се повежу на Јадрану са Енглезима. Ми смо имали три мртва и 7 рањених од којих три тежа. Повукли смо се на просторију Д. Крушчица — Бреково — Добрача. Обе бригаде оријентисали смо ка Ивањици — Јавору. Рањеници су пошли из Дрежника преко Чајетине 20 о. м. Шифре смо добили. Радиостаница четврте бригаде не ради зато је закашњено са извештајем.

21. октобар, у 15.20 ч. Чедо

Бр. 226 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 57

Изгледа да се Недић, Дража и Љотић са својим бандама повлаче преко Дуге Пољане. Јаче снаге су им у Ивањици. Ако буде услова напашћемо их ноћас у Ивањици. Изгледа да је кренуло око 200 четника у правцу К. Брода, није сигурно.

22. октобар, у 12.05 ч. Чедо

Бр. 227 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 235

Порушите мост у Пријепољу као и комуникацију Сјеница ка Пријепољу. Наше и руске трупе нападају Чачак и Краљево. Наши и Бугари надиру ка Косову.

23. октобар, у 07.20 ч. В. Ш.

Бр. 229 XXXVII — ДИВИЗИЈИ №

Љубу. Из података заробљених четника, скоро све активне снаге Михаиловића, Недића, и нешто Љотићеваца са врховном командом повлаче се из Србије пред Русима и партизанима.

23. октобар, у 07.10 ч. IV бригада

Бр. 230 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 58

22. о. м. избио сам са обе бригаде без једног батаљона на четничке положаје: Кушићи — Ивањица — Калушевићи. Вођена је ноћас јача борба. Јаче снаге су им у Ивањици. Одред се налази у Пожеги и Ариљу. Пета ће избити данас на Јавор.

23. октобар, у 08.30 ч. Чедо

Бр. 231 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 59

У ноћашњој и данашњој борби, врло јакој, убили смо 60, заплијенили 5 п. митраљеза, једну бреду. Јаке колоне иду им од Ивањице ка Јавору. Ноћас ћемо их напасти на Јавору. Ми смо имали 1 мртвог и 3 рањена.

23. октобар, у 15.45 ч. Чедо

Бр. 232 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 34

Немци под притиском наших снага и Бугара настоје да се пробију од Новог Пазара ка Пријепољу. Треба их што дуже задржати. Порушите мост у Пријепољу и све комуникације у Санџаку. Извјештавати о непријатељу и њиховим покретима.

24. октобар, у 9.20 ч. Радован

Бр. 233 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 60

Пета је ноћас пошла преко Јавора. Чула се борба јутрос. У Ивањици има још непријатеља. Четврта иде ка Ивањици.

24. октобар, у 12.10 ч. Чедо

Бр. 234 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 36

Хитно известите о ситуацији на вашем сектору. Трећи корпус јавља о проласку јачих мотор. колона од Вишеграда према Рогатици. Што знате о том.

24. октобар, у 17.30 ч. В. Ш.

Бр. 235 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 6

Борбу водимо на Погледу и Јанкову Врху, Јавор непријатељ је имао велике губитке. Њихове снаге су јаке, шта има код вас ново.

24. октобар, у 18 ч. V бригада

Бр. 340 XXXVII — ДИВИЗИЈИ

Налазимо се на сектору Штитбор — Божетићи. 24 о. м. нанео непријатељу губитке 30 мртвих, непријатељске снаге на Јавору велике. Одмах нас обавестите о нашем даљем задатку.

25. октобар, у 13 ч. Бошко[6]

Бр. 347 XXXVII — ДИВИЗИЈИ №

Непријатељ се повукао у правцу Сјенице. Ми се налазимо на Јавору и Кладници. Губици непријатеља 26 — 27 — 68 мртвих.

27. октобар, у 06.25 ч. V бригада

[6] Бошко Шкрбовић, командант 5. Санџачке НОУ бригаде.

Бр. 353 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 42

Стругар води борбу на сектору Дуга Пољана — Нови Пазар. Имао доста успјеха. Порушио мостове и цесту. 200 камиона на цести уништио. Дејствујте ка Сјеници. Да ли је порушен мост у Пријепољу. У Подгорицу стигла једна дивизија од Скадра.

28. октобар, у 17.35 ч. Радован

Бр. 355 XXXVII — ДИВИЗИЈИ № 37

Порушите све мостове на Лиму а прилазе му браните. Други корпус ће вам преко Дубровника дотурити артиљерију.

28. октобар, у 07.15 ч. В. Ш.

Бр. 362 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 42

Шта има у правцу Чачак — Пожега. Што је са непријатељском групом која је продрла у Вишеград. Куда намјерава непријатељ од Пријепоља. Ваши борбени насртаји морају имати стални контакт, јер га прате широке народне масе.

1. новембар, у 15.09 ч. В. Ш.

Бр. 378 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

Организујте свечану прославу седмог новембра у заједници са Н. О. Фронтом и другим организацијама. Шестог увече палите ватре по брдима и бакљаде по градовима, а седмог преко дана параду и митинг, а увече академију. Уколико је војска на положају организовати предавање о седмом новембру.

5. новембар, у 09.15 ч. II корпус

Бр. 420 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 73

Јуче смо водили јаку борбу око Јармовца и Кутловца. Убијено је 10 Немаца. Заплијењено је 300 метака, 5 пушака и 2 брза шарца. Ноћас смо напали М. Бању са цијелом бригадом. Напад је успио. Борба је трајала 2 часа. Убијено је 80 Немаца и више од 50 рањено. Заплијењена су 2 п.митраљеза, 1 тешки бацач, један мишкар, који смо уништили, 3 двогледа, нешто муниције и остале спреме о којој ћемо тек извијестити. Ми смо имали 3 мртва и 12 рањених.

20. новембар, у 10.55 ч. Чедо

Бр. 432 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 76

Ноћас смо извршили успјешан напад у С. Бањи. Убијено 52 непријатељска волника, 2 официра, рањено 50, заплијењено 4 п.митраљеза, 7 шараца, 400 југ. метака, 1 машинка, 8 пиштоља, 1 сигнални пиштољ, 15 бомби, 150 ћебади, 100 крила, 130 ранаца, нешто пушака, 2 двогледа. Један батаљон нас још није извитестио о ноћашњем раду. Послаћемо одмах извјештај. Ми смо имали 15 рањених и 2 мртва.

23. новембар, у 11.53 ч. Чедо

Бр. 444 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 31

После 12 часова огорчене борбе овладали смо положајима. Сељашница -•- — Руковци — С. Лакат •— Варице. Непријатељ — Њемци, јачине 600 је потпуно уништен. Заплијењено је 20 брзих шараца, 8 топова, жишкара, 2 тешка бацача, 4 лака, више пушака, 15 камиона са разним материјалом, 8 машинки и више пиштоља. Са два батаљона избићемо на Лим код Пријепоља. Начелник нам је узео корпус.

27. новембар, у 09.25 ч. III бригада

Бр. 452 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 32

Формирали смо пети батаљон. Јачине 200 бораца.

27. новембар, у 17.15 ч. Данило[7]

Бр. 458 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 38

Тражи нам корпус 10 омладинаца — испробаних за ваздухопловну школу у Панчеву. Све имамо, али ћемо тешко послати.

29. новембар, у 15.24 ч. Данило

Бр. 471 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 50

Предузмите све да се спријечи спајање Немаца из Црне Горе и Санџака. Немци из Подгорице продрли до Пелева Бријега, гдје са њима јединице другог корпуса воде жестоке борбе. Ви затворите правац Бродарево — Бијело Поље — Мојковац и порушите комуникацију и мост на Мојковцу.

2. децембар, у 14.43 ч. В. Ш.

Бр. 472 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

Ухватите везу са нашим јединицама код Н. Пазара и захтевајте њихов брзи покрет правцем Сјеница — Пријепоље. Код Косовске Митровице имамо једну дивизију. Куда би се она могла најбоље употребити да се спречи спајање Њемаца и извлачење из Црногорске групације.

2. децембар, у 14.53 ч. В. Ш.

Бр. 473 XXXVII ДИВИЗИЈИ №*52

Србија ће нам послати пет хиљада бораца. Колико вам још треба да се попуните на двадесет хиљада.

2. децембар, у 14.55 ч. В. Ш.

Бр. 512 XXXVII ДИВИЗИЈИ № 51

За попуну ваше дивизије креће из Ниша пет хиљада регрута ка Н. Пазару. Прихватите и распоредите их у вашу дивизију.

12. децембар, у 10.07 ч. В. Ш.

[7] Данило Кнежевић, комесар 3. пролетерске (Санџачке) НОУ бригаде.